

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI
SAMARAQAND DAVLAT
UNIVERSITETI**



Ro'yxatga olindi:

2024_yil

"11" Oy

"TASDIQLAYMAN"

SamDU rektori:

R.I.Xalmuradov

2024 yil " " "

" Inson evolyutsiyasi va old tarix "

FAN DASTURI

Bilim sohasi:

200000 – San'at va gumanitar fanlar

Ta'lim sohasi:

220000 – Gumanitar fanlar (Tillardan tashqari)

Ta'lim yo'nalishi:

60220400 – Arxeologiya

Fan/modul kodi IEOT1106 IEOT1206		O'quv yili 2024-2025	Semestr 1-2	ECTS – Kreditlar I-6 II-6	
Fan/modul turi Majburiy		Ta'lim tili O'zbek		Haftadagi dars soatlari 4	
1.	Fan nomi	Auditoriya mashg'ulotlari (soat)		Mustaqil ta'lim (soat)	Umumiy soat
	Tabiiy-ilmiy va gumanitar fani: Inson evolyutsiyasi va old tarix	I-30 II-34 I-38 II-40		110 112	180 180
2.	I. Fanning mazmuni Fanni o'qitishdan maqsad - Inson evolyutsiyasi va old tarix fanining predmeti va vazifalari to'g'risida talabalarga umumiy tushuncha berish. Antropologik, arxeologik manbalar, yodgorliklar, antropogenez nazariyalarini o'rganishda ilmiy jihatdan yondashish. Antropologik davrlashtirish va xronologiya, antropogenez fanining rivojlanish tarixi, tadqiqot ko'lamining o'sishi, uning bosqichlari, antropogenezning zamonaviy bosqichiga oid bilim, ko'nikma va malaka shakllantirishdir. Fanning vazifasi - talabalarga antropogenez fanining umumiy tavsifi, davrlashtirish va xronologiya, odamning keyingi tarixiy rivojlanish bosqichida ong, nutq paydo bo'lishi bilan fan, texnika, madaniyat, axborotlar uzlashtira borish, ularni tabiiy tanlanish nazoratidan chikishga, jamiyatga bog'lik bo'lishiga olib kelgan xodisalar haqida chuqur bilim berishva o'rgatishdan iborat. II. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari) II.1. Fan tarkibiga quyidagi mavzular kiradi: I-semestr 1-mavzu: Fanning predmeti, maqsadi va vazifalari Inson evolyutsiyasi va ilk tarix fanining predmeti, tadqiqot doirasi, maqsadi va vazifalari Inson evolyutsiyasi va ilk tarix fan sifatida. Inson evolyutsiyasi va ilk tarix fanining predmeti va vazifalari. Antropologik davrlashtirish va xronologiya. Inson evolyutsiyasi va ilk tarix fanining rivojlanish tarixi. Tadqiqot ko'lamining o'sishi, uning bosqichlari. Inson evolyutsiyasi va ilk tarixning o'quv rejasidagi				

fanlar bilan aloqadoligi.

2-mavzu:

Odam evolyutsiyasining mohiyati

XX asrning boshlarida insoniyat evolyutsiyasi ham tarix, ham afsonalar bilan uyg'unlashib ketgan edi. Odam ajdodlarini aniqlash go'yoki yechib bo'lmas muammo bo'lgan. Nihoyat homo sapiens evolyutsiyaning kutilmagan mahsuli ekanligi isbotlandi. Hozirgi kunda esa bu o'zgarmas xaqiqatdir. Glin Isaak : "Homo Sapiensning qandaydir xususiyatlari tarixga bo'lgan qiziqishni ifodalaydi"- deb ta'kidlagan edi. Isaak bunda Boston universiteti Misia Landauning inson evolyutsiyasining oddiy yo'llar bilan tahlil qilgan asarini nazarda tutgan edi. Landau paleoantropologiya fanini tushuntirib berish oson bo'lish uchun bir necha elementlarga bo'ladi. Uning asaridagi asosiy tusunchalar quyidagicha. Birinchidan, paleoantropologiyada odamning kelib chiqishini tushuntirishda maymunsimonlarni odamga aylangan keying jarayonda muammoga duch kelinadi. Shunday muammolarni tushuntirib berish ko'proq hikoyaga o'xshab qoladi. Asarning ikkinchi mohiyati o'zimiz xaqida hikoya qilib berishdir.

3-mavzu:

Odam evolyutsiyasi borasidagi tarixiy qarashlar.

XX asrda paleoantropologiya fanining ikki asosiy mavzusi quyidagicha edi: birinchidan, odam va primatlar bir-biriga qanchalik yaqinligidir. Ikkinchidan bizning bevosita ajdodlarimizning "insoniyligi" xususida. Antropologlar odamlar va Afrika maymunlari o'rtasida yaqin aloqalar borligini tasdiqlaydilar va bizning ilk ajdodlarimiz odamsimon bo'lgan deb hisoblaydilar. Keyingi yuz yillikda odamning maymunlar bilan qarindoshligi xususida hamma antropologlar so'z yurita boshladilar. Darvin davridan buyon, ayniqsa XX asr boshlarigan boshlab Xaksli Gekkellar Afrika maymunlari, shimpanze va gorillolar insonni yaqin qarindoshi, Osiyo maymunlari va orangutanlar esa alohida ajralib qolganligi

ta'kidlanib kelinmoqda. 1920- yillardan 1960- yillargacha odam odamsimon maymunlardan kelib chiqqanligi e'tirof etib kelingan. 1960-yillardan boshlab esa yana darvin davri qarashlari kuchaya boshladi. Mazkur fikrlar "insoniyat beshigi"ni topish g'oyalari bilan uyg'unlashib ketdi.

4-mavzu:

Zamonaviy evolyutsiya tioriyalari

Osiyodan topilgan qadimiy odamzot izlari Yevropanikiga nisbatan ancha xilma-xilroqdir. G'arbiy va Sharqiy Osiyoning qadimiy odamlarga oid topilma va qazilmalari o'rtasida katta farqlar bor. O'z ichiga Yaqin Sharqni ham qamrab olgan G'arbiy Osiyo geografik jihatdan Afrika bilan yaqin bo'lib, u yerdan bo'ladigan tabiiy migratsiyani ta'minlaydi. Mazkur regionda 200-50 ming yilliklarda neandertallar va ilk zamonaviy odamlar egallashgan davrda Uzoq Sharqda neandertallarga ham, zamonaviy odamlarga ta'luqli bo'lmagan odamlar istiqomat qilishgan.

5-mavzu:

Gominoidlarning vujudga kelishi

Gominoidlar turkumi an'anaviy tarzda uchta oilaga, shu jumladan Hylobatidlar (gibbon va siamagslar), Pongidlar (orangutan, gorilla va shimpanze) va Gominidlar (odamlar) bo'linadi. Darvin ta'kidlaganidek nklassifikatsiyani geneologiya hal qiladi, shundan keyingina Gominoidlarning klassifikatsiyasini ko'rib chiqish kerak. Morris Gudman 1960- yillarning boshlaridayoq bunday qarash asosida dastlabki natijalarga erishgan edi. U Gominoidlar oilasiga odamlar bilan birga Afrika primatlarini ham kiritgan. Bundan tashqari orangutanalrni Pangiglarning yagona vakili deb hisoblaydi.

6-mavzu:

Qadimiy antropoidlar

Primatlarning asosiy evolyusion bosqichlari. Odamning hayvonot dunyosidan ajralib chiqishining biologik omillari. Inson evolyutsiyasi va ilk tarixning simial nazariyasi. Darvinning evolyusion nazariyasi. Davrlashtirish va xronologiya. O'rganilish tarixi.

7-mavzu:

Hominidlar

Gominoidlarning eng qadimiy tosh qotgan qoldiqlari Afrika va Yevrosiyaning miosen davri qatlamlarida ko'plab uchraydigan prokonsul turi (taxminan 22 million yil oldin) hisoblanadi. Prokonsulni bundan yanada ertaroq muddatga, 26 million yilga teng deyishlariga qaramasdan ishonchli diagnostikaning yetarli emasligi sabab bu fikrni tasdiqlab bo'lmaydi. Nima bo'lganda ham gominoidlar 32-22 million yillar muqaddam shakllangan. ular bu davrda hayot tarzlari zamonaviy odamsimonlarnikiga xos bo'lmagan hayot tarziga moslashadi.

8-mavzu:

Avstralopiteklar topilgan asosiy makonlar:

Janubiy Afrika

1925 yilda Raymond Dart topgan qazilma suyak qoldiqlarini dastlabki odamsimon mavjudodga tegishli ekanligi va Osiyo odamzotning beshigi ekanligi ilgari surildi. Bu topilma xaqida ilk bora 1925-yil fevralda Nature jurnalida e'lon qilindi. Ushbu topilmaga oid bosh chanoqning yuz qismi, pastki jag' va miya endoranini joylashgan o'rni Yoxannesburgdan janubiy-g'arbda Taunga karyeridan topildi. Topilma ustida neytroanatomya tajribalarini o'tkazgan Dart uning miyasi odamsimonga tegishli ekanligi va ikki oyoqlab yurganligini ta'kidladi. Dart topilmani odamning ikki oyoqli primativ shakli bo'lib, uni Afrika avstralipiteki yoki Afrikaning janubiy maymuni deb nom berdi.

9-mavzu:

So'ngi paleantropologik kashfiyotlar

Keyingi o'n yillikda paleontropologiyaning eng serhosil davriga oid ilk gominidlarning sakkiz yangi turi topildi. Ularning ko'pchiligi Afar avstralopitekidan katta va yana ayrimlari Sharqiy Afrika sarhadlaridan olisda topilgan. Mazkur turlarga Ardipitikus ramadus (Efiopiya, 4,5 mln yosh.), Anam avstralopiteki (Keniya, 4,2-3,9 mln), Baxr-al-G'azali avstralipiteki (Chad 3-3,5 mln yosh), Gari avstralopiteki (Efiopiya, 2,5 mln), Orrorin tugensis (Keniya, 6 mln), Platyop keniantropi (Keniya, 3.5 mln), Chad Sahalentropi (6-7 mln yil) va

10- mavzu:

Mehnat qurollari yasashning ilk texnologiyalari

Fanga ma`lum eng qadimiy ilk tosh qurollar taxminan 2,6 mln yil oldin yasalgan bo`lib, ular Quyi Omo vodiysi, Xadar hududlari, Efiopiyadagi Gona viloyati va Keniyadagi Turkana ko`lining g`arbiy sohillaridan topilgan. Omo vodiysidan topilgan tosh qurollar kichik kvars toshchalardan iborat bo`lib, kattaroq toshning o`tkir burchagini sindirish uchun tayyorlangan. Ko`pchilik tosh qurollarning 2,6 mlndan 1,5 mlndan yillar orasidagilari to`qmoqsimon shaklda bo`lgan. Bunday texnologiya Olduvay texnologiyasi deb nomlanadi. Olduvay g`oridan Meri Liki topgan tosh qurollar quyidagi to`rt kategoriyaga mansub

11-mavzu:

Homo erektuslar

1892 yilda Indonezyiyaga “yetishmayotgan xalqani” topish uchun tashrif buyurgan gollandiyalik tibbiyot doktori Jen Dyuba Yavadan ilk bora tik turuvchi qadimiy odam qoldiqlari aniqlandi. Bosh chanog`i qopqog`i va qovurga suyaklari bu qadimiy odamni tik turib yura olganligidan dalolat berar edi. Mazkur qoldiqlar garchi turuvchi odamga tegishli bo`lsada Dyuba Ernst Gekkelning odam evolyutsiyasi nazariyasidan ilhomlanib yangi topilmani pitekanthropning bir turi deb ta`riflaydi.

12-mavzu:

Tik turib yuruvchi odam.

Osiyodan topilgan qadimiy odamzot izlari Yevropanikiga nisbatan ancha xilma-xilroqdir. G`arbiy va Sharqiy Osiyoning qadimiy odamlarga oid topilma va qazilmalari o`rtasida katta farqlar bor. O`z ichiga Yaqin Sharqni ham qamrab olgan G`arbiy Osiyo geografik jihatdan Afrika bilan yaqin bo`lib, u yerdan bo`ladigan tabiiy migratsiyani ta`minlaydi. Mazkur regionda 200-50 ming yilliklarda neandertallar va ilk zamonaviy odamlar egallashgan davrda Uzoq Sharqda neandertallarga ham, zamonaviy odamlarga ta`luqli bo`lmagan odamlar istiqomat qilishgan. Yaqin Sharqda arxiak davrdan zamonaviy davrga arxeologik

jihatdan o'tish xuddi Yevropada 40 ming yil ilgari mustyeddan so'ngi paleolitga o'tishga tipologik jihatdan juda o'xshash. Agar zamonaviy odam Afrikadan Yaqin Sharq orqali G'arbiy Yevropaga o'tgan bo'lsa, buning dalillari Yaqin Sharqda bizni kutib turigan bo'lishi kerak.

13-mavzu:

Zamonaviy odam kelib chiqishiing arxeologik dalillari.

Zamonaviy odamlarning paydo bo'lish belgilarini Afrikada o'rta tosh davridan so'ngi tosh davriga o'tish bosqichida inson izlaridan topish mumkin. Bu davrlarni 250-40 ming va 40-10 ming yilliklarni o'z ichiga olgan deb hisoblash mumkin. Bundan 250 ming yil oldin uzoq vaqt amalda bo'lib kelgan sodda tosh qurollar texnologiyalarining tugashiga guvoh bo'lamiz. O'rta paleolitning boshlanishi tosh qurollar tiplarining 4 marta ko'paygan. O'rta paleolit davriga kelib tayyor yadro olish va undan paraxalar tayyorlash texnologiyalarida bir qator o'zgarishlar yuz berdi. Bu levullua texnologiyasi deyiladi va bu yo'l bilan 40 ga yaqin, har biri o'ziga xos keskichlariga ega qurollar tayyorlangan. Yevropaning o'rta paleolit davriga oid barcha manzilgohlardan yuqoridagi texnologiyaga xos tosh qurollar yig'ib olingan bo'lib, ayrimlari mahalliy nomlarga ega.

14-mavzu:

Neandertal odam qoldiqlarini topilishi va u bilan bog'liq farazlar.

Davrlar o'tishi bilan odamning tashqi qiyofasi, aql-idroki va mehnat quroli yasay olish malakasi tobora mukammallashib borgan. Chunonchi, Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilgan qadimgi ajdodlarimizning tashqi qiyofasi bugungi odam qiyofasiga juda yaqin bo'lgan. Olimlar yangi qiyofadagi odamga neandertal odami deb nom berganlar. Neandertallar miloddan avvalgi 100-40 ming yilliklar oralig'ida yashashgan. Neandertallar yashagan davrda Yevropada iqlim sovub ketgan edi. Shuning uchun ham ularning aql-farosati hayvon terisidan kiyim

o'rnida foydalanishga va go'shtni olovda pishirib yeyishga ham yetgan. Ular mehnat va ov qurollarini yanada takomillashtirganlar. O'zbekistonda neandertal qiyofali odam suyaklari qoldiqlari Surxondaryo viloyati hududidagi Teshiktosh g'oridan topilgan

15-mavzu:

O'rta Osiyo hududida Neandertal odam qoldiqlarini topilishi va u bilan bog'liq farazlar. Olimlar yangi qiyofadagi odamga neandertal odami deb nom berganlar. Neandertallar miloddan avvalgi 100-40 ming yilliklar oralig'ida yashashgan. Neandertallar yashagan davrda Yevropada iqlim sovub ketgan edi. Shuning uchun ham ularning aql-farosati hayvon terisidan kiyim o'rnida foydalanishga va go'shtni olovda pishirib yeyishga ham yetgan. Ular mehnat va ov qurollarini yanada takomillashtirganlar. O'rta Osiyo shuningdek O'zbekistonda neandertal qiyofali odam suyaklari qoldiqlari Surxondaryo viloyati hududidagi Teshiktosh g'oridan topilgan.

II-semestr

1-mavzu: Odamning paydo bolishi borasidagi tarixiy qarashlar

XX asrda paleoantropologiya fanining ikki asosiy mavzusi quyidagicha edi: birinchidan, odam va primatlar bir-biriga qanchalik yaqinligidir. Ikkinchidan bizning bevosita ajdodlarimizning "insoniyligi" xususida. Antropologlar odamlar va Afrika maymunlari o'rtasida yaqin aloqalar borligini tasdiqlaydilar va bizning ilk ajdodlarimiz odamsimon bo'lgan deb hisoblaydilar. Keyingi yuz yillikda odamning maymunlar bilan qarindoshligi xususida hamma antropologlar so'z yurita boshladilar. Darvin davridan buyon, ayniqsa XX asr boshlarigan boshlab Xakslı Gekkellar Afrika maymunlari, shimpanze va gorillolar insonni yaqin qarindoshi, Osiyo maymunlari va orangutanlar esa alohida ajralib qolganligi ta'kidlanib kelinmoqda. 1920- yillardan 1960- yillargacha odam odamsimon maymunlardan kelib chiqqanligi e'tirof etib kelingan.

2-mavzu: Antropogenez davrlashtirish va xronologiyasi.

Zamonaviy odamlarning paydo bo'lish belgilarini Afrikada o'rta tosh davridan so'ngi tosh davriga o'tish bosqichida inson izlaridan topish mumkin. Bu davrlarni 250-40 ming va 40-10 ming yilliklarni o'z ichiga olgan deb hisoblash mumkin. Bundan 250 ming yil oldin uzoq vaqt amalda bo'lib kelgan sodda tosh qurollar texnologiyalarining tugashiga guvoh bo'lamiz. O'rta paleolitning boshlanishi tosh qurollar tiplarining 4 marta ko'paygan. O'rta paleolit davriga kelib tayyor yadro olish va undan paraxalar tayyorlash texnologiyalarida bir qator o'zgarishlar yuz berdi. Bu levallua texnologiyasi deyiladi va bu yo'l bilan 40 ga yaqin, har biri o'ziga xos keskichlariga ega qurollar tayyorlangan. Yevropaning o'rta paleolit davriga oid barcha manzilgohlardan yuqoridagi texnologiyaga xos tosh qurollar yig'ib olingan bo'lib, ayrimlari mahalliy nomlarga ega.

3-mavzu: Odamning xayvonot dunyosidan ajralib chiqishi.

Primatlarning asosiy evolyusion bosqichlari. Odamning hayvonot dunyosidan ajralib chiqishining biologik omillari. Inson evolyutsiyasi va ilk tarixning simial nazariyasi. Darvinning evolyusion nazariyasi. Davrlashtirish va xronologiya. O'rganilish tarixi.

4-mavzu: Anropogenezning harakatlantiruvchi omillar

Afrika va Yevrosiyo qit'alaridan topilgan paleoantropologik topilmalar. So'nggi yillarda talqin qilinayoigan yangi antropogenez nazariyalar. Eng qadimgi odamlarning mehnat faoliyati va turmush tarzi. Davrlashtirish va xronologiya. O'rganilish tarixi.

5-mavzu: CH. Darvinning evolyusion nazariyasi.

Insoniyat va boshqa mavjudodlar aro ro'y bergan "ajralish" tushunchasini izohlab berish inqilobdan oldingi va inqilobdan keying davr (XVII-XVIII asrdagi sanoat to'ntarilish davri nazarda tutilgan) g'arb olimlarining doimo diqqat markazida bo'lgan. Darvin nazariyasidan keyin insonni nafaqat jismoniy tuzilishigina emas balki ularning tafakkur, diniy va ma'naviy sifatlarining tabiat bilan bog'liqligi mohiyatini tushuntirib berish ham dolzarb muammoga aylandi. Ungacha bular faqatgina Yaratgan Tangrining in'omi sifatida qaralar edi. Natijada marhum arxeolog Glin Isaak "odam evolyutsiyasi bo'yicha adabiyotlardagi tushunchalarda ma'ruza qilayotgan olimlar alohida muammolarga duch keladi"- deb ta'kidlagan edi.

6-mavzu: Antropogenez xaqida zamonaviy nazariyalar.

Ana`naviy paleontologiyada insoniyat evolyutsiyasini quyidagi 4 ta asosiy voqealari mavjud: kelib chiqish (daraxtdan yerga tushish), bipedality (uprightwalking, ensefalizasiya (tananing kattaligiga monand ravishda miya hajmining kattalashishi) va madaniyat. Lekin ayrim poleantropologlarda bu bosqichlarning tartibi borasida tafovutlat mavjud. Misol uchun, Amerika tabiiy tarix instituti deriktori Henri Ferford Osborn yuqoridagicha tartibni keltirib o`tgan edi. Uning bu tartibi Darwin jadvaliga juda yaqin.

7-mavzu: Qadimgi odamlar tarqalishidagi hududiy uzviylik masalasi

Qadimgi davrdan to hozirgi bosqichgacha bo`lgan populyatsiyada anatomik xususiyatlarning hududiy uzluksizligi multiregional evolyutsiyaviy gepotezaning (odamlar turli mintaqalarda uzlukzis parallel ravishda vujudga kelganligi to`g`risidagi gepoteza) asosiy yo`nalishi hisoblanadi. Vaydenrayx Yaqin Sharqda yuz bergan hududiy uzviylik evolyutsiyani yarim asr oldin gepoteza shaklda fanga kiritgan edi. Ushbu gepotezaning hozirgi zamondagi tarafdorlari bunday uzluksizlikni Osiyoda, Afrikada, Yaqin Sharq va Yevropada, hatto Uzoq Sharqda ham topsa bo`ladi deb hisoblaydi.

8-mavzu: Avstrolopetiklar va ulaning turmush tarzi.

1925 yilda Raymond Dart topgan qazilma suyak qoldiqlarini dastlabki odamsimon mavjudodga tegishli ekanligi va Osiyo odamzotning beshigi ekanligi ilgari surildi. Bu topilma xaqida ilk bora 1925-yil fevralda Nature jurnalida e`lon qilindi. Ushbu topilmaga oid bosh chanoqning yuz qismi, pastki jag` va miya endoranini joylashgan o`rni Yoxannesburgdan janubiy-g`arbda Taunga karyeridan topildi. Topilma ustida neytroanatomya tajribalarini o`tkazgan Dart uning miyasi odamsimonga tegishli ekanligi va ikki oyoqlab yurganligini ta`kidladi. Dart topilmani odamning ikki oyoqli primitiv shakli bo`lib, uni Afrika avstralipiteki yoki Afrikaning janubiy maymuni deb nom berdi.

9-mavzu: Homo paydo bo`lishi va tarqalishi.

2,6 dan 1,5 mln. yil oraglig`idagi davrda gumonoidlarning bir nechta turlari (Homo va avstralopeteklar) bir vaqtning o`zida yashaganlar. U holda ilk tosh

qurollarni ulardan qaysi birlari yasaganlar yoki har ikkalasi yasaganmi degan savol tug'iladi. Bundan 1 mln yil o'tib Homo mavjud bo'lgan davrdagi mehnat qurollari texnologiyalari Olduvay texnologiyasi bilan bir xil edi. Shu bois ilk mehnat qurollari Homoga tegishli deb aytishimiz mumkin. Nyu-York Davlat Universiteti tadqiqodchisi Randall Susman avstralopiteklar ham soda mehnat qurollari yasashda manipulyativ potentsialga ega bo'lgan deb hisoblaydi

10-mavzu: Homo sapiens paydo bo'lishi va antropogenez jarayonining tugallanishi.

1951- yilga kelganda tik turib yuruvchi odamning yagona shajarasiga ta'luqli deb topildi. 1950-yillardan boshlab asosan Afrika va Osiyodan ham topila boshladi. Bundaylardan birinchisi 1950- yillarning o'rtalarida, yoshi 600-700 ming yil hisoblangan Jazoirning Ternifidan pitekanthropning uchta jag'i bosh chanogi va bir nechta tishlari topildi. Shundan keyin Shimoliy Afrikadan yana bir nechta qazilmalar, jumladan Sidi Abdurahmondan (jag'lar), Marokashdan, Saledan (bosh chanog'i) suyak qoldiqlari topilgan. Aynan shu vaqtda Olduvay darasidan 1,2 million yoshli tik turuvchi odamga tegishli bir muncha katta bosh chanog'i topildi.

11-mavzu: Irqlarning vujudga kelishi.

Irqlar nasldan- naslga o'tuvchi tashqi fizik xususiyatlarga ega bo'lgan tarixiy tarkib topgan turli xil odamlardan tashkil topadi. Odamlardagi irqiy belgilar reaksiyon burjua olimlari aytganidek azaliy bo'lmay balki ularning turli yerlarga tarqalishi, turli xil geografik omillarta'siri ostida va tarixiy tarkib topgan, shart-sharoitlar natijasida paydo bo'lgan xususiyatdir. Yevropada so'ngi paleolitda paydo bo'lgan Kro-manon tipidagi odamlar yevropoid irqining tipik vakili xisoblanadi. Baland bo'ylik, kalla suyagining cho'ziqligi, qvoq usti qabartma suyagining yo'qligi, keng yumaloq yuzlilik, pastki jahning to'laligi va iyakning yaxshi rivojlanganligi yevropoid irqining o'ziga xos xususiyatidir.

12-mavzu: Mongoloid va evropoid irqlari

Odamlardagi irqiy belgilar reaksiyon burjua olimlari aytganidek azaliy bo'lmay balki ularning turli yerlarga tarqalishi, turli xil geografik omillarta'siri ostida va tarixiy tarkib topgan, shart-sharoitlar natijasida paydo bo'lgan xususiyatdir. Yevropada so'ngi paleolitda paydo bo'lgan Kro-manon tipidagi odamlar

yevropoid irqining tipik vakili xisoblanadi. Baland bo'ylik, kalla suyagining cho'ziqligi, qvoq usti qabartma suyagining yo'qligi, keng yumaloq yuzlilik, pastki jahning to'laligi va iyakning yaxshi rivojlanganligi yevropoid irqining o'ziga xos xususiyatidir.

13-mavzu: Negroid irqi

Irqlar nasldan- naslga o'tuvchi tashqi fizik xususiyatlarga ega bo'lgan tarixiy tarkib topgan turli xil odamlardan tashkil topadi. Odamlardagi irqiy belgilar reaksion burjua olimlari aytganidek azaliy bo'lmay balki ularning turli yerlarga tarqalishi, turli xil geografik omillarta'siri ostida va tarixiy tarkib topgan, shart-sharoitlar natijasida paydo bo'lgan xususiyatdir. Yevropada so'ngi paleolitda paydo bo'lgan Kro-manon tipidagi odamlar yevropoid irqining tipik vakili xisoblanadi. Baland bo'ylik, kalla suyagining cho'ziqligi, qvoq usti qabartma suyagining yo'qligi, keng yumaloq yuzlilik, pastki jahning to'laligi va iyakning yaxshi rivojlanganligi yevropoid irqining o'ziga xos xususiyatidir.

14-mavzu: Odamning vujudga kelishining ijtimoiy aspekti.

Insoniyat va boshqa mavjudodlar aro ro'y bergan "ajralish" tushunchasini izohlab berish inqilobdan oldingi va inqilobdan keying davr (XVII-XVIII asrdagi sanoat to'ntarilish davri nazarda tutilgan) g'arb olimlarining doimo diqqat markazida bo'lgan. Darvin nazariyasidan keyin insonni nafaqat jismoniy tuzilishigina emas balki ularning tafakkur, diniy va ma'naviy sifatlarining tabiat bilan bog'liqligi mohiyatini tushuntirib berish ham dolzarb muammoga aylandi. Ungacha bular faqatgina Yaratgan Tangrining in'omi sifatida qaralar edi.

15-mavzu: Zamonaviy odam va evolyusiya.

Neandertallar kichik ko'chmanchi guruhlarini tashkil etib, ovchilik va termachilik bilan shug'ullanishgan. Ularning mehnat qurollari Leval tipiga mansub bo'lgan. Fransiyadagi Le Muste g'ori nomidan neandertallar mehnat qurollari yashash texnologiyasi muste texnologiyasi deb nomlangan. Muste parakchalaridan go'sht kesish, teri shilish kabi ishlarda foydalanilgan. Muste mansilgohlari topilmalaridan neandertallar mehnat qurollari sifatida suyak, shox yoki fil suyagidan kam foydalanilganligi ma'lum.

16-mavzu: Zamonaviy odam kelib chiqishiing arxeologik dalillari.

Zamonaviy odamlarning paydo bo'lish belgilarini Afrikada o'rta tosh davridan so'ngi tosh davriga o'tish bosqichida inson izlaridan topish mumkin. Bu davrlarni 250-40 ming va 40-10 ming yilliklarni o'z ichiga olgan deb hisoblash mumkin. Bundan 250 ming yil oldin uzoq vaqt amalda bo'lib kelgan sodda tosh qurollar texnologiyalarining tugashiga guvoh bo'lamiz. O'rta paleolitning boshlanishi tosh qurollar tiplarining 4 marta ko'paygan. O'rta paleolit davriga kelib tayyor yadro olish va undan paraxalar tayyorlash texnologiyalarida bir qator o'zgarishlar yuz berdi.

17-mavzu: Odamning boshqa qit'alarga tarqalishi

Fanda Osiyodan Bering bo'g'ozi orqali Alyaskaga o'tishganliklari to'la isbotlangan. Ayrim tadqiqodchilar bu migratsiya 12000 yilliklarda yuz bergan deb hisoblaydilar. 1930- yillarda o'rganilgan Klovus va Folsom madaniyatlari Amerika 11500 yilliklarda to'la egallanganligidan darak beradi. Lekin yana boshqa bir tadqiqodchilar guruhi bu voqealar 30 ming yil oldin yuz bergan deb hisoblashadi. Yaqin vaqtlarga qadar tub amerikaliklar ikki migratsiya oqibatida qit'aga kelishgan deb hisoblanib kelingan. Hozirgi kunda genetik ma'lumotlar Amerikada 100-75 ming yillar muqaddam odamlar kelishganliklari ehtimolini ko'rsatmoqda.

18-mavzu: Miya, ong va arql-idrok evolyutsiyasi

Qazilma odamlardagi quyidagi ikki xususiyat miya evolyutsiyasi xususida darak beradi. Birinchisi miyaning absolyut hajmi, ikkinchisi esa bosh chanoqning ustki qismi sathi o'lchamlaridir. Miyaning boshqa qismlari esa tabiiy yoki texnogen ta'sir natijasi bo'lib, ular miyada aks ettishi mumkin. Miyanig hajmi ma'lumotni qabul qilib o'zgaradigan birinchi a'zodir. Ilk avstralopitekklarning miyasi hajmi 400 kub atrofida bo'lib, hozirgi zamon gorillo va shimpanzelar niki kabidir. Aytish joizki, ilk avstalopitekar zamonaviy gorillolardan tana o'lchamlari bo'yicha kichikroq bo'lgan va hozirgi zamon maymunlarining miyasi hajmi 3 mln yil oldingi ajdodlarinikidan uch marta kattaroq bo'lgan. Afar avstalopiteklarning paydo bo'lishi bilan miyaning hajmini kengayishi boshlangan.

19-mavzu Til evolyutsiyasi

So'ngi yillarda tadqiqodchilar bir nechta qazilma turlarni til mavjudligi to'g'risida dalil sifatida ilgari surdilar. Birinchidan miyaning ustki sathi xususida

ma'lumotlar to'plandi. Ikkinchidan, bo'yin qismidan miyaga olib boruvchi yo'llar, diafragrammaga innervensiya darajasi, umurtqadagi kanallar hajmi tuzilishi o'rganildi.

Hozirgi zamon odamlarida til-nutq funksiyasining asosiy neyronlari miyaning chap yarim sharida joylashgan.

III. Amaliy (yoki seminar yoki laboratoriya) mashg'ulotlar bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar.

Seminar mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilimlarini mustaqil tahlil qilish orqali xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradilar. Shuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqolalar va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, mavzular bo'yicha ma'ruzalar tayyorlash, ko'rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

I-semistr uchu Amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1. Inson evolyutsiyasi va ilk tarix fanining predmeti, tadqiqot doirasi, maqsadi va vazifalari
2. Odam evolyutsiyasining mohiyati
3. Odam evolyutsiyasi borasidagi tarixiy qarashlar.
4. Zamonaviy evolyutsiya teoriyalari
5. Gominidlarning vujudga kelishi
6. Antropoidlar
7. Hominidlar.
8. Avstalopiteklar topilgan asosiy makonlar
9. So'ngi paleontologik kashfiyotlar
10. Mehnat qurollari yasashning ilk texnologiyalari
11. Homo erektuslar
12. Tik turib yuruvchi odam
13. Zamonaviy odamlarning kelib chiqishi

14.Yevropaning zamonaviy odamlar xususidagi dalillari.

15.Osiyoning zamonaviy odamlar xususidagi dalillari.

16.Neandertal odam qoldiqlarini topilishi va u bilan bog'liq farazlar.

17.Qadimgi odamlar tarqalishidagi hududiy uzviylik masalasi.

II-semistr uchu Amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1.Odamning paydo bolishi borasidagi tarixiy qarashlar

2.Antropogenez davrlashtirish va xronologiyasi.

3.Odamning xayvonot dunyosidan ajralib chiqishi.

4.Atropogenezning harakatlantiruvchi omillar.

5.CH. Darvining evolyusion nazariyasi.

6.Antropogenez xaqida zamonaviy nazariyalar.

7.Qadimgi odamlar tarqalishidagi hududiy uzviylik masalasi

8.Avstrolopetiklar va ulaning turmush tarzi.

9.Homo paydo bo'lishi va tarqalishi.

10.Homo sapiens paydo bo'lishi va antropogenez jarayonining tugallanishi.

11.Irqlarning vujudga kelishi.

12.Mongoloid va evropoid irqlari

13.Negroid irqi

14.Odamning vujudga kelishining ijtimoiy aspekti.

15.Zamonaviy odam va evolyusiya.

16.Zamonaviy odam kelib chiqishiing arxeologik dalillari.

17.Evropada zamonaviy odamlar kelib chiqishiing arxeologik dalillari.

18Osiyoda zamonaviy odamlar kelib chiqishiing arxeologik dalillari.

19.Odamning boshqa qit'alarga tarqalishi

20.Miya ong, aql-idrok evolyutsiyasi

MUSTAQIL ISH TA'LIMNI BAJARISH BO'YICHA TALABLAR:

№	Mavzular va savollar	1-Bosqich	2-Bosqich
1	Tik turib yuruvchi odam.(xoma eruktus)	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizma tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosi tushuntirish. 6. Atamalar ro' shakllantirish 7. O'z xulosasi yozish.
2	Ashel yodgorliklari geografiyasi.	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizma tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosi tushuntirish. 6. Atamalar ro' shakllantirish 7. O'z xulosasi yozish.
3	O'rta Osiyoda tosh davri zeb-ziynat buyumlari	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizma tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosi tushuntirish. 6. Atamalar ro' shakllantirish 7. O'z xulosasi yozish.

			bazasi, chizmalı tushuntirish)		
4	Arxeologiyada tabiiy manbalar (paleozoologiya, paleobotanika).	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.		
5	Odamning xayvonot dunyosidagi o'rni	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.		
1	<u>Neandertal odam anatomiyasi</u>	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.		
2	Odamning xayvonot dunyosidan ajralib chiqishi.	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish	5. Sxemalar, chizmalar asosida		

		2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmati tushuntirish)	tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
3	Atropogenezning harakatlantiruvchi omillar.	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmati tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
4	Eng qadimgi odamlarning mehnat faoliyati va turmush tarzi	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmati tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
5	Afrikaning zamonaviy odamlar xususidagi dalillari.	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	

		taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)		
1	O'rta Osiyo hududida mis-tosh davrida insoniyat tomonidan qilingan moddiy madaniyat yangiliklari	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
2	O'rta Osiyo hududida bronza davrida insoniyat tomonidan qilingan moddiy madaniyat yangiliklari	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
3	Eng qadimgi odamlarning mehnat faoliyati (turmush tarzi).	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	

			bazasi, chizmali tushuntirish)		
4	Neandertal makonlarining Osiyo hududida topib o'rganilishi.	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmali tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.		
5	Tabiat kuchlari va hayvonlarga sig'inish.	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmali tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.		
1	Insondagi biologik o'zgarishlarga tabiatni o'rni.	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmali tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.		
2	Odamning vujudga kelishida diniy nazariyalar.	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini		

		3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
3	O'rta Osiyo hududida ilk temir davrida insoniyat tomonidan qilingan moddiy madaniyat yangiliklari	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
4	O'zbekistonda xalqaro arxeologik tadqiqotlar o'tkazish tartibi(xalqaro arxeologik shartnoma tuzishning ilmiy asosi va bandlari).	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
5	Mustaqillik yillarida Arxeologiya fanining shakllanishi(arxeologiya va etnografiya, numizmatika, xronologiya, geraldika, epigrafika, sfragistika, metrologiya).	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish.	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	

		3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
3	O'rta Osiyo hududida ilk temir davrida insoniyat tomonidan qilingan moddiy madaniyat yangiliklari	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
4	O'zbekistonda xalqaro arxeologik tadqiqotlar o'tkazish tartibi(xalqaro arxeologik shartnoma tuzishning ilmiy asosi va bandlari).	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish. (Masalan: xarita, jadvallashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizmalı tushuntirish)	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	
5	Mustaqillik yillarida Arxeologiya fanining shakllanishi(arxeologiya va etnografiya, numizmatika, xronologiya, geraldika, epigrafika, sfragistika, metrologiya).	1. Adabiyotlarni to'plash va o'qish 2. Konspekt yoki referat yaratish 3. Grafik organayzerlar orqali mavzu ustida ishlanmalar yaratish 4. Mavzuga mos mustaqil taqdimot yaratish.	5. Sxemalar, chizmalar asosida tushuntirish. 6. Atamalar ro'yxatini shakllantirish 7. O'z xulosasini yozish.	

		(Masalan: xarita, jadvashtirilgan ma'lumotlar bazasi, chizma tushuntirish)	
3.	V. Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetensiyalar) Fanni o'zlashtirish natijasida talaba: Inson evolyutsiyasi va old tarix va uning tarixi, rivojlanish bosqichlari bilan tanishtirish va talabalarda xolisona ilmiy dunyo qarashni, ko'nikma va malaka shakllantirishdir.hamda boshqa tarmoqlarning rolini, ularning nazariy va amaliy asoslari ko'nikmasiga ega bo'lishi va ulardan ilmiy maqsadlarda foydalanishni <i>bilishi kerak</i> ; - Talaba tarixiy va bugungi kun ma'lumotlarini ilmiylik, tarixiylik, xolislik asosida o'rganish. Moddiy ashyolari va internet ma'lumotlarni, arxeologik manbalarni mustaqil tadqiq qilish, o'rganish <i>ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak</i> ; « Inson evolyutsiyasi va old tarix » fani maqsadlarida foydalaniladigan zamonaviy texnika vositalaridan foydalanish <i>malakalariga ega bo'lish kerak</i> .		
4.	VI. Ta'lim texnologiyalari va metodlari: • ma'ruzalar; • interfaol keys-stadilar; • aqliy hujum; • klasterlarga bo'lish; • "Bumerang" texnologiyasi; • "Skarabey" texnologiyasi; • "Beep" texnologiyasi; • "Tarozi" texnologiyasi.		
5.	VII. Kreditni olish uchun talablar: Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'liq o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish, o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish va joriy, oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa topshiriqlarni bajarish, yakuniy nazorat ishini topshirish		
6.	Asosiy adabiyotlar: 1.Inson evolyutsiyasi va old tarix. O.U.Mo'minov, A.D.Bababekov 2020. 2.Human evolution : an illustrated introduction / Roger Lewin.a5th ed 2005 3.Vozniknoveniye cheloveka. M., 1977-79. T. 1-5. 4.Linden Yu. Obezyanы, chelovek i yazyk. M., 1981.		

5.Fridman E. P. Primaty. M., 1979.

6.Xarrison Dj., Uayner Dj., Tanner Dj., i dr. Biologiya cheloveka. M., 1979.

7.Xrisanfova Ye. N., Perevozchikov I. V. Antropologiya. M., 1999.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Dolnik V. R. Neposlushnoye ditya biosferы. M., 1994.
2. Dubinin N. P. Chto takoye chelovek. M., 1983.
3. Izard Ch. Psixologiya emosiy. SPb., 1999.
4. Lavik-Gudoll Dj. Shimpanze v prirode: Povedeniye. M., 1992.
5. Lorens K. Agressiya. M., 1994.
6. Narody i religii mira: Ensiklopediya. M., 1999.
7. Panov Ye. N. Znaki, simvolы, yazyki. M., 1983.
8. Pervobytnoye iskusstvo. Kemerovo, 1998.
9. Reznikova J. I. Ekologiya, etologiya, evolyusiya. Ch. 1: Struktura soobshchestv i kommunikasiya jivotnyx. Novosibirsk, 1997.
10. Reznikova J. I. Intellect i yazyk: Jivotnyye i chelovek v zerkale eksperimentov. M., 2000.
11. Sifart R. M., Chini D. L. Razum i myshleniye u obezyan // V mire nauki. 1993. № 2-3. S. 68-75.
12. Chelovek zaselyayet planetu Zemlya. M., 1997.
13. Efroimson V. P. Genetika etiki i estetiki. SPb., 1995.
14. Askarov A.A. Razvitie arxeologicheskoy nauki v Uzbekistane //ONU. 1972. № 11-12

Axborot manbalari (saytlar):

1. www.ziyonet.uz.
2. www.edu.uz.
3. www.google.uz.
4. www.fvat.uz.
5. www.turklib.uz.

7. Fan dasturi Samarqand davlat universiteti O'quv-uslubiy kengashining 2024 yil 22-avgustdagi 1 -son bayonnomasi bilan ma'qullangan.

8. **Fan/modul uchun mas'ullar:**
Umarov U- SamDU, "Arxeologiya" kafedrasida assistenti

9. **Taqrizchilar:**
Xolmatov N.O` - Arxeologiya kafedrasida professori, t.f. d.
(Ichki)

Samarqand arxeologiya institutining kata ilmiy xodimi dots.Saidov M.
(Tashqi)

Kafedra mudiri:

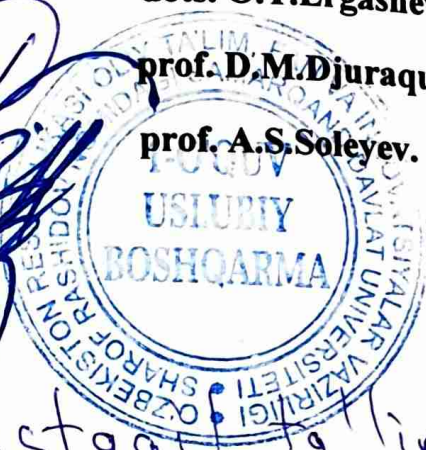
Kengash raisi:

O'quv ishlari bo'yicha 1-prorektor:

dots. O.T.Ergashev

prof. D.M.Djuraqulova

prof. A.S.Soleyev.



Fan dasturlari va mustaqil ta'lim
topshiriqlarini ishlab chiqishga mas'ul
ekspert guruhi a'zolari:

1. Ergashev O.T. J18

2. Rahimov A.

3. Xolmatov N.U.

**Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti
arxeologiya yo'nalishi talabalari uchun tuzilgan "Inson evolyutsiyasi va old
tarix" fanining fan Sillabusiga**

TAQRIZ

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatida muhim o'ziga xos o'rniga ega bo'la boshladi. Bu shubhasiz, davlatchiligimizning yangi pog'onaga chiqqanligidan dalolat beradi. Mana shu jihatlarni inobatga olgan holda, "Inson evolyutsiyasi va old tarix" fani tanlov fan sifatida oliy o'quv yurtlarining tarix yo'nalishi talabalariga o'tilishi kerak bo'lgan fanlardan hisoblanadi. Bu fan arxeologiya fanini endi o'rganayotgan talabalar, bu fanga qiziquvchilar uchun fundamental ma'lumotlarni bera oladi.

O'quv dasturlari va fan sillabuslari ta'lim tizimidagi har bir o'quv fanining mazmuni va o'tilish tartibini, talabalar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim hamda ko'nikmalar hajmini belgilab beradigan, rasmiy pedagogik hujjat hisoblanadi. O'quv dasturi va fan sillabusi tegishli vazirliklar qoshidagi ilmiy metodik kengashlar yoki tegishli oliy ta'lim muassasalari kengashlari tomonidan tasdiqlanadi. O'quv fanining maqsad va vazifalarini belgilab berish O'quv dasturi va fan sillabusining muhim belgisi hisoblanadi. Chunki, ayni shu narsa yaratiladigan o'quv darsligi muallifiga muayyan nuqtayi nazarni tanlash, o'qituvchiga esa pedagogik mo'ljalni to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Biz mustaqillikka erishganimizdan keyin ming yillik tarixga ega bo'lgan shaharlarimiz, ularning jahon tamadduni tarixida tutgan o'rnini, boy ilmiy merosimizni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Har bir xalqning kimligini bilish uchun uning tarixini, madaniyatini, tom ma'noda bosib o'tgan yo'lini bilishimiz kerak. Shunday ekan, o'zbek xalqi o'zining 3000 yillik tarixi davrida ko'plab o'zgarishlarga duch keldi. Shu nuqtayi nazardan olganda, tarixning haqiqiy yuzini ochib beradigan, birlamchi manbani bera oladigan fan albatta, arxeologiya fani hisoblanadi.

"Inson evolyutsiyasi va old tarix" fani tarixni o'rganishda asosiy fanlar qatorida bo'lib, eng ishonchli manbalarni bera oladi. Har bir tarixchi bu fanning tub mohiyatini anglay olishi, uning sir-sinoatlarini bilishi lozim. Ayniqsa, ibtidoiy jamoa tarixi, qadimgi dunyo tarixi va o'rta asrlar tarixini haqiqiy yuzni ochib berishda arxeologiya fani yutuqlariga murojaat qilishimiz lozim hisoblanadi. Lekin, bu fanning asl mohiyatini tushunib yetmasdan, uning maqsad va vazifasini anglay olmasdan, oldimizagi muammoning yechimini topish ancha mushkul ish hisoblanadi.

Ta'lim amaliyotida O'quv dasturi va fan sillabusi yaratishning konsentrik (markazlashgan) hamda tizimli usullari bor. Konsentrik yo'l bilan tuzilgan O'quv dasturi va fan sillabusida ta'limning mazmuni yoki o'quv materiallari o'qitishning keyingi bosqichida yuksakroq darajada takrorlanishi ko'zda tutiladi. Tizimli usuldagi O'quv dasturi va fan sillabuslarida esa o'quv materiallari fan mantig'iga muvofiq soddadan murakkabga qarab ketma-ket joylashtiriladi.

Ta'limning O'quv dasturi va fan sillabusi tomonidan belgilangan mazmuni darslik, o'quv qo'llanmalar, ko'rgazmali qurol va metodik tavsiyalarda to'la namoyon bo'ladi.

Mazkur fan Sillabusi "Inson evolyutsiyasi va old tarix" tanlov fani bo'yicha yaratilgan bo'lib, unga mazkur yo'nalish xususiyatlarini hisobga olgan holda ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlari uchun mavzular va ularni bayon etish uchun zarur ko'rsatma va tavsiyalar keltirilgan. Shuningdek, mustaqil ta'lim shakllari va mavzulari, fanni o'qitish natijalari, ta'lim texnologiyalari va metodlari hamda asosiy va qo'shimcha adabiyotlar batafsil bayon etilgan.

Fan Sillabusida "Inson evolyutsiyasi va old tarix" fanining mazmuni, talabalar bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yilgan talablar bo'lajak arxeolog va arxeologiya fani o'qituvchisi kelgusidagi kasb faoliyati uchun mos keladigan nazariy tushunchalarni o'z ichiga qamrab olgan.

"Inson evolyutsiyasi va old tarix" fanining fan Sillabusi mazmuni va tuzilishi jihatidan o'quv dasturlari va fan Sillabuslariga qo'yiladigan barcha talablarga javob beradi deb hisoblayman va uni mazkur ta'lim yo'nalishi talabalari uchun ta'lim jarayonida foydalanish uchun tavsiya etaman.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti

Arxeologiya kafedrası professori:

N.O'.Xolmatov



**Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti
arxeologiya yo'nalishi talabalari uchun tuzilgan "Insoniyatning old tarixi"
fanining fan Sillabusiga**

TAQRIZ

Biz mustaqillikka erishganimizdan keyin ming yillik tarixga ega bo'lgan shaharlarimiz, ularning jahon tamadduni tarixida tutgan o'rni, boy ilmiy merosimizni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Har bir xalqning kimligini bilish uchun uning tarixini, madaniyatini, tom ma'noda bosib o'tgan yo'lini bilishimiz kerak. Shunday ekan, o'zbek xalqi o'zining 3000 yillik tarixi davrida ko'plab o'zgarishlarga duch keldi. Shu nuqtayi nazardan olganda, tarixning haqiqiy yuzini ochib beradigan, birlamchi manbani bera oladigan fan albatta, arxeologiya fani hisoblanadi.

"Inson evolyutsiyasi va old tarix" fani tarixni o'rganishda asosiy fanlar qatorida bo'lib, eng ishonchli manbalarni bera oladi. Har bir tarixchi bu fanning tub mohiyatini anglay olishi, uning sir-sinoatlarini bilishi lozim. Ayniqsa, ibtidoiy jamoa tarixi, qadimgi dunyo tarixi va o'rta asrlar tarixini haqiqiy yuzni ochib berishda arxeologiya fani yutuqlariga murojaat qilishimiz lozim hisoblanadi. Lekin, bu fanning asl mohiyatini tushunib yetmasdan, uning maqsad va vazifasini anglay olmasdan, oldimizagi muammoning yechimini topish ancha mushkul ish hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatida muhim o'ziga xos o'rniga ega bo'la boshladi. Bu shubhasiz, davlatchiligimizning yangi pog'onaga chiqqanligidan dalolat beradi. Mana shu jihatlarni inobatga olgan holda, "Inson evolyutsiyasi va old tarix" fani fan sifatida oliy o'quv yurtlarining tarix yo'nalishi talabalariga o'tilishi kerak bo'lgan fanlardan hisoblanadi. Bu fan arxeologiya fanini endi o'rganayotgan talabalar, bu fanga qiziquvchilar uchun fundamental ma'lumotlarni bera oladi.

O'quv dasturlari va fan sillabuslari ta'lim tizimidagi har bir o'quv fanining mazmuni va o'tilish tartibini, talabalar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim hamda ko'nikmalar hajmini belgilab beradigan, rasmiy pedagogik hujjat hisoblanadi. O'quv dasturi va fan sillabusi tegishli vazirliklar qoshidagi ilmiy metodik kengashlar yoki tegishli oliy ta'lim muassasalari kengashlari tomonidan tasdiqlanadi. O'quv fanining maqsad va vazifalarini belgilab berish O'quv dasturi va fan sillabusining muhim belgisi hisoblanadi. Chunki, ayni shu narsa yaratiladigan o'quv darsligi muallifiga muayyan nuqtayi nazarni tanlash, o'qituvchiga esa pedagogik mo'ljalni to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Ta'lim amaliyotida O'quv dasturi va fan sillabusi yaratishning konsentrik (markazlashgan) hamda tizimli usullari bor. Konsentrik yo'l bilan tuzilgan O'quv dasturi va fan sillabusida ta'limning mazmuni yoki o'quv materiallari o'qitishning keyingi bosqichida yuksakroq darajada takrorlanishi ko'zda tutiladi. Tizimli usuldagi O'quv dasturi va fan sillabuslarida esa o'quv materiallari fan mantig'iga muvofiq soddadan murakkabga qarab ketma-ket joylashtiriladi.

Ta'limning O'quv dasturi va fan sillabusi tomonidan belgilangan mazmuni darslik, o'quv qo'llanmalar, ko'rgazmali qurol va metodik tavsiyalarda to'la namoyon bo'ladi.

Mazkur fan Sillabusi "Inson evolyutsiyasi va old tarix" fani bo'yicha yaratilgan bo'lib, unga mazkur yo'nalish xususiyatlarini hisobga olgan holda ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlari uchun mavzular va ularni bayon etish uchun zarur ko'rsatma va tavsiyalar keltirilgan. Shuningdek, mustaqil ta'lim shakllari va mavzulari, fanni o'qitish natijalari, ta'lim texnologiyalari va metodlari hamda asosiy va qo'shimcha adabiyotlar batafsil bayon etilgan.

Fan Sillabusida "Inson evolyutsiyasi va old tarix" fanining mazmuni, talabalar bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yilgan talablar, bo'lajak arxeolog va arxeologiya fani o'qituvchisining kelgusidagi kasb faoliyati uchun mos keladigan amaliy va nazariy tushunchalarni o'z ichiga qamrab oladi.

"Inson evolyutsiyasi va old tarix" fanining fan Sillabusi mazmuni va tuzilishi jihatidan o'quv dasturlari va fan Sillabuslariga qo'yiladigan barcha talablarga javob beradi deb hisoblayman va uni tanlov fan sifatida mazkur ta'lim yo'nalishi talabalari uchun ta'lim jarayonida foydalanish uchun tavsiya etaman.

Madaniy meros agentligi Yul'iso G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti direktori:

Tarix fanlari nomida



J.K.Mirzaahmedov





O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY
TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI



SHAROF RASHIDOV NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT
UNIVERSITETI

Ro'yxatga olingan:

No 60

"TASDIQLAYMAN"

SamDU rektori:

prof. R.I.Xalmuradov

"11" 09

2024-yil " " "

O'rta Osiyo arxeologiyasi

I,II,III,IV qismlar

FAN DASTURI

Bilim sohasi:	200000 – San'at va gumanitar fanlar
Ta'lim sohasi:	220000 – Gumanitar fanlar (Tillardan tashqari)
Ta'lim yo'nalishi:	60220400 – Arxeologiya

Fan/modul kodi	O'quv yili	Semestr	ECTS – Kreditlar	
O'OA1405	I-2025-2026	4	5	
	II-2026-2027	5	5	
	III-2026-2027	6	6	
	IV-2027-2028	7	6	
Fan/modul turi	Ta'lim tili		Haftadagi dars soatlari	
Majburiy	O'zbek		4	
1.	Fan nomi		Mustaqil ta'lim (soat)	Jami (soat)
	O'rta Osiyo arxeologiyasi		376	660

Fanning maqsadi (FM)	
FM1	Fanni o'qitishdan maqsad – Talabalarga O'rta Osiyoda arxeologik ishlarning shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, arxeologik ashyolar o'tmish tariximizni, madaniyatimizni o'rganishda tarixiy manba ekanligi haqidagi chuqur bilim berish va o'rgatishdan iborat. Talabalarga O'rta Osiyoda arxeologiyasi tarixining asosiy bosqichlari, moddiy va ma'naviy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari haqida bilim ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, mazkur fan arxeologiya ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavriatni buyurtmachi tashkilot hisoblanuvchi Madaniy meros agentligi Yaxyo G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya institutiga O'rta Osiyo hududida arxeologik tadqiqotlarni amalga oshirishda shu soha bo'yicha to'la qonli bilim ko'nikmasiga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlashiga o'z mazmuni bilan xizmat qiladi. Fanning vazifasi – talabalarda fanning nazariy va amaliy masalalarini shuningdek, O'rta Osiyo hududida mavjud bo'lgan paleolit davridan boshlab to ilk o'rta asrlargacha mavjud bo'lgan arxeologik yodgorliklar, manbalar, arxeologik madaniyatlarning shakllanish jarayonlari, ularni arxeologik jihatdan o'rganilishi, hozirgi kundagi taraqqiyot jarayonidagi o'rni va ahamiyati, turizm sohasidagi o'rni, erishilgan yutuqlar va muammolar haqida batafsil ma'lumotlar bera olishidan iboratdir.

2.	I. Fanning mazmuni Fanni o'qitishdan maqsad – Talabalarga O'rta Osiyoda arxeologik ishlarning shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, arxeologik ashyolar o'tmish tariximizni, madaniyatimizni o'rganishda tarixiy manba ekanligi haqidagi chuqur bilim berish va o'rgatishdan iborat. Talabalarga O'rta Osiyoda arxeologiyasi tarixining asosiy bosqichlari, moddiy va ma'naviy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari haqida bilim ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, mazkur fan arxeologiya ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavriatni buyurtmachi tashkilot hisoblanuvchi Madaniy meros agentligi Yaxyo G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya institutiga O'rta Osiyo hududida arxeologik tadqiqotlarni amalga oshirishda shu soha bo'yicha to'la qonli bilim ko'nikmasiga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlashiga o'z mazmuni bilan xizmat qiladi. Fanning vazifasi – talabalarda fanning nazariy va amaliy masalalarini shuningdek, O'rta Osiyo hududida mavjud bo'lgan paleolit davridan boshlab to ilk o'rta asrlargacha mavjud bo'lgan arxeologik yodgorliklar, manbalar, arxeologik madaniyatlarning shakllanish jarayonlari, ularni arxeologik jihatdan o'rganilishi, hozirgi kundagi taraqqiyot jarayonidagi o'rni va ahamiyati, turizm sohasidagi o'rni, erishilgan yutuqlar va muammolar haqida batafsil ma'lumotlar bera olishidan iboratdir. II. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari) II.1. Fan tarkibiga quyidagi mavzular kiradi: I QISM 1. Kirish. Maqsad va vazifasi, fan sifatida shakllanishi va metodlari O'rta Osiyoni, shu jumladan, O'zbekiston hududi arxeologiyasini o'rganish Rossiyadan anchagina keyinroq ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan bo'lsada, ammo, ajdodlarimiz ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyoti, tarixini ifodalab beruvchi asarlar xilma-xil avvaldan yaratilgan edi. Bu borada ajdodlarimizning jahon tarixiy taraqqiyotiga katta xissasini aniq ko'rsatib beruvchi talaygina asarlar ham yaratilgan bo'lib, G'arbda va Sharqda ulardan uzoq asrlar unumli foydalanib kelindi. Muxammad Muso Xorazmiy va Ali Qushchi singari mashhur matematiklar, Ahmad Farg'oniy va Ulug'bekdek falokiyot bilimdonlari, Ibn
----	--

Sino kabi tabiblar, Narshaxiy va Abdulg'ozixon singari tarixchilar, al-Farobiydek faylasuflar, Zamaxshariy kabi lingvistlar shular jumlasidandir. Ulug'bek tomonidan yaratilgan «To'rt ulus tarixi»dan hozirgi kunda ham keng ko'lamda foydalanib kelinadi. Bu esa, buyuk allomalarimiz yaratgan va ajdodlarimizning jahon taraqqiyotiga qo'shgan munosib hissasini daliliy ashyolar vositasi bilan isbotlab berish imkoniyatini beradi.

2. Arxeologiya fanida davrlashtirish va manbalarni sanalarini aniqlash usullari

Tarix fanida vaqt yoki sanani belgilash bo'yicha ikki tizim mavjud: xronologiya va davrlash. Xronologiya voqyeaning sodir bo'lgan, soatini, kunini, oyini va yilini, yoki taxminiy yilini, yuz yillik hatto ming yilliklarni belgilashda qo'llaniladi. Davrlash esa, voqyealarning tarixdan birin-ketin sodir bo'lishini, tarixiy davrlarni belgilashda qo'llanilib, kishilik jamiyati hayotidagi iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlarga nisbatan qo'llaniladi. Ma'lumki, yaqingacha qo'llanilib kelingan adabiyotlarda bir-biri bilan almashinib kelingan 5 ta davr, formasiya, e'tirof qilinib, ularning negizida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning o'zgarib borish asos qilib olingan: Xususan, ibtidoiy jamiyat tuzumi, quldorchilik, feodal, kapitalistik va sosialistik jamiyatlar formasiyalari e'tirof qilinadi. Ayni vaqtda, fan taraqqiyotining yanada takomillashuvi hisobga olingan holda bu tizim haqida olimlar orasida turlicha mulohazali qarashlar mavjud. Xususan, kishilik jamiyati taraqqiyot bosqichlarini sivilizasiyalar asosida qurish ma'qulligi e'tirof qilinmoqda. Bu masala mushohadasi ayni vaqtda ma'lum bir to'xtamga kelgan emas.

3. O'rta Osiyo arxeologiyasi maktabining shakllanishi

Tarix to'g'ri gapirishni talab qiladigan fanlar jumlasidandir. Haq gapni aytadigan bo'lsak, rus olimlari O'rta Osiyoning chorizm tarafidan bosib olinishidan ancha ilgari bu o'lkani o'rganish bo'yicha bir qancha ishlar qilgan edilar. Biroq, XIX asrning birinchi yarmida bu mamlakatlarni o'rganish, ya'ni mahalliy tarixchilik ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotdagi biqlikka mos bo'lib, feodal tuzum manfaatlari uchun xizmat qilar edi. Natijada bu davr tarixchiligining mavzui jahon tarixchiligi mavzusidan bir qadar ajralib qoldi (A.Nabiyev, 1996, II bet). Ammo, tariximizni odilona yoritishga jazm qilgan kishilar ham yo'q emas edi. Binobarin, X-XIV asrlardagi mahalliy tarixchilardan Muhammad Narshaxiy, Tabariy, Rashiddin, Nizomiddin Jomiy, Abdulg'ozixon va boshqalarning asarlari o'zining mazmundorligi, rad qilib bo'lmaydigan manbalarga boyligi bilan bu davrda yozilgan tarixiy asarlardan bir muncha darajada farq qilar va ajralib turar edi. Ammo, asosiy masala shundaki, XIX asrning birinchi yarmida tarix fani ham, boshqa fanlar singari, hukmron tabaqaning manfaati uchun xizmat qildi, xolos.

4. O'rta Osiyo paleolit davri asosiy muammolari

Paleolit so'zi yunoncha «palayos» – qadimgi va «litos», ya'ni qadimgi tosh asri deb ataladi. Bu davr insoniyat tarixi, taxminan 2,5 million yillar avval boshlanib, miloddan avvalgi 12 minginchi yillarga qadar davom etgan. Odatda ibtidoiy davr tarixini arxeologik nuqtayi nazardan davrlashtirishda mehnat qurollarini ishlab chiqarish texnikasi asos qilib olingan. Shu tamoyilga binoan paleolit davri bir necha uzluksiz, peshma-pesh taraqqiyot bosqichlariga: shellgacha, shell, ashell, o'rta paleolit, so'nggi paleolit davriga bo'linadi. Bu nomlar shartli bo'lib, ular dastlab Fransiya hududida topilgan ibtidoiy odamlarning qarorgoh joylari nomidan olingan. Bu davrlar bir-biriga nisbatan mehnat qurollarini yasash darajasi texnikasi bilan farq qiladi. Masalan, shellgacha davrdagiga qaraganda shell davri qurollari ancha rivojlangan bosqich va hokazo. Umuman, ilk paleolit davrida toshdan yasalgan qayroq qurollar harakterli bo'lib, ular juda oddiy usulda, ya'ni qayroqtoshlarning ingichkaroq tomoni 2-3 dag'al kertish usulida o'tkirlangan. Dastlabki tosh cho'qmor qurollar shu usulda yasalgan. Shellgacha bo'lgan davr o'tmish tariximizning qadimgi va uzoq davrini, «epchil odam»ning paydo bo'lishidan (bundan avvalgi 2-2,5 million yillar burun) to petekantroplar yashagan davrgacha bo'lgan o'tmishni o'z ichiga oladi.

5. O'rta Osiyo va Qozog'iston ilk paleoliti

O'zbekiston hududi yer shari miqyosida insoniyat dastlab shakllangan mintaqalar sirrasiga kiradi va madaniyat markazlaridan biri xisoblanadi. Yevroosiyo hududlarida bo'lgani singari

yurtimiz tarixi ham paleolit yoki qadimgi tosh davridan boshlanadi. Mamlakatimizda shu davrga oid qator makonlar qayd etilgan va o'rganilgan. Ular qatoriga Farg'ona vodiysidagi Selungur, Chashma, Toshkent viloyatidagi Ohangaron daryosi vodiysidagi Ko'lbuloq va Qizilolma yodgorliklarining quyi qatlamlari, Jarsoy topilmalari hamda Qizilqum hududlaridagi Bo'kantog' kabi yodgorliklarni kiritish mumkin. Shulardan eng ahamiyatlisi Selungur g'ori hisoblanadi.

Qozog'istonning janubiy hududlarida so'nggi qirq yil davomida mahsulli tadqiqot ishlari bajarildi. Bu borada A.G.Medoyev, X.A.Alpisboyev, J.K.Taymugamedov kabi paleolitshunos arxeologlarning xizmatlari kattadir. Xususan, X.A.Alpisboyev qiziqarli kashfiyotlar qildi. Qoratorov tizmalari yonbag'rlaridan paleolit davriga doir bir necha makonlarni topib o'rgandi. Shel-ashel davrlariga doir makonlardan Bo'rigoz'g'on, Tanirgoz'g'on, To'g'ali I-V manzilgohlari qiziqarli manbalar berdi. To'g'ali makoni ashel – muster davrlariga mansub bo'lsa-da, manbalarning aksariyati juda qadimiy ko'rinadi. Bu makonlar, aslida, ochiq joyda topilgan bo'lib, tosh ashyolar yer yuzidan yig'ib olingan. To'g'ali joy makoni Ko'ktol daryosi yoki shu nom bilan ataluvchi chashma atrofida joylashgan. Bu atrofda, asosan 3 ta joydan yig'ib olingan kolleksiya 300 dan ziyod tosh buyumlarni tashkil qiladi. Ular asosan qora, kulrang chaqmoqtoshlardan yasalingan. Bu tosh jinslari kichik Qoratorovning Aristandi va Chayan daryolari kuhna daralarida serob uchratiladi. Bu esa, ibtidoiy odamlar uchun zarur xomashyo bo'lib, mehnat qurollari yaratish uchun undan keng foydalanganlar. To'g'ali mehnat qurollari tarkibida yirik chopqichlar, va dag'al uchrindilar taqdim qilingan bo'lib, morfologik xususiyatlariga nisbatan 300-100 ming yilliklar bilan sanalangan.

6. Zarafshon vohasi o'rta paleolit davri arxeologiyasi

Nazariy jihatdan o'rta paleolit bundan 100 000 yillar avval boshlanib, to 36000 yillargacha davom etgan. Biroq, bunday sanalash Yevropa arxeologiya yodgorliklari materiallari asosida amalga oshirilgan bo'lib, O'rta Osiyo uchun o'rta paleolitning mahalliy xronologik shkalasi ishlab chiqilmaganligi uchun qabul qilingan. Bu davrda muzlik kengayib, havoning sovishi natijasida hayvonot va o'simlik dunyosi ham o'zgargan. Issiqni sevuvchi hayvonlar halok bo'lgan yoki qisman janubga ko'chgan. Ularning o'rmini yangi sharoitga moslashgan mamontlar, ayiqlar, Sibir karkidonlari, otlar, bahaybat kiyiklar va boshqa hayvonlar olgan. Bu hayvonlarning suyak qoldiqlari Yevropa va Osiyoda, jumladan, O'rta Osiyoda ham topilgan. Bu davrda insoniyat taraqqiyotida ahamiyati katta bo'lgan yirik kashfiyotlar qilindi: odamlar olovni sun'iy yo'l bilan olishni kashf qildilar, ovchilik takomillashtirildi, toshga ishlov berish taraqqiy qilib, paykon, tosh bigiz, keskich va boshqa yangi mehnat hamda ov qurollari paydo bo'ldi. Yog'och, suyak hamda teriga ishlov berish sohalari alohida ahamiyat kasb etdi. Go'shtni pishirib iste'mol qilish, qadimiy an'analarni saqlash va davom ettirish bu davr odamlari ongining yanada taraqqiy etishini ta'minladi. Odamni ko'mish marosimi ham shu davrda paydo bo'ldi. Bu davrga oid madaniyat birinchi marta Fransiyaning Le-Mustye g'oridan topib o'rganilgani uchun, u Mustye madaniyati deb ham ataladi.

7. Toshkent vohasi va Janubiy O'zbekiston hududi o'rta paleolit davri arxeologiyasi

O'zbekiston paleolit davrini tizimli o'rganish 1938 yilda A.P. Okladnikov tomonidan Teshik-tosh g'orining ochilib, o'rganilishi bilan boshlangan. Teshik-tosh g'ori o'rganilgunga qadar ham sobiq ittifoqning yetakchi mutaxassislari tomonidan Markaziy Osiyoda, xususan, O'zbekistonda tosh davri yodgorliklari mavjudligi ta'kidlangan edi. Jumladan, 1924 yilda V.A. Gorodsov paleolit davri yodgorliklari Afg'onistonda ham, Markaziy Osiyoda ham bo'lishi mumkin, degan taxmin bilan chiqqan edi. P.P. Yefimenko "Paleolit SSSR" to'plamida nashr etgan qisqacha bayonnomasida 1931 yilda shunday yozgan edi: "Turkistonda hanuzgacha paleolit davriga oid bironta topilma yo'q, garchi, biz Markaziy Osiyoning tog'oldi hududlari haqida yaxshi bilamiz, shu munosabat bilan bu yerda qidiruv ishlarini tizimli yo'lga qo'yishimiz lozim". Mustye davri yodgorliklari Toshkent shahri atrofida ham ko'plab uchraydi. A.P.Pavlov 1901 yildayoq Bo'zsu daryosidan qazilma hayvon suyaklarini topgan edi. 1942 yilda N.M.Sokolov Shoimko'prik soyidan paleolit davri

toshlarini yig'ib olgan. Bu joy G.V.Parfenov tomonidan 1955-1956 yillarda o'rganilib, Bo'zsuv I nomi bilan atala boshlandi. Bu yerda toshdan yasalgan turli pichoqlar, qirg'ichlar, kertilgan qurollar, bigizsimon va ignasimon qurollar uchraydi. 1954 yilda A.V.Tolovchenko va O.Islomov tomonidan Sho'ralisoydan boshqa bir manzilgoh – Bo'zsuv II ochib o'rganildi. Bo'zsuvning mustye davriga oid qurollari kertib ishlangan va murakkab xarakterlidir. Ko'p qatlamli Ko'lbuloq yodgorligi o'rta paleolit davrida ham hukm surganligini yuqorida ta'kidlagan edik. 20 yillik mehnat davomida bu yerda mustye davriga oid 600 m² joy ochilgan. Yodgorlikning mustye davriga oid qatlamlaridan ko'plab qirg'ichlar, paykonlar, retushli plastinalar, tosh bigizlar topilgan. Toshkent viloyatidagi Xo'jakent III yodgorliklari ham shu davrga taalluqli bo'lib, Toshkentdan 75 km shimoli-sharqda Ugom va Pskom daryolari qo'shilishida joylashgan. Xo'jakent I g'ori 1958-1959 yillarda A.P.Okladnikov tomonidan va unga birlashgan Xo'jakent II g'ori 1959 yili Q.K.Nasriddinov tomonidan o'rganilgan. Ikkala yodgorlik ham bir qatlamlidir. Xo'jakent I yodgorligidan 40 sm atrofida to'planib qolgan ko'mir qoldig'i topilgan, ammo u juda yomon saqlangan. Oz bo'lsa-da, plastinalar bor. Lekin madaniy qatlam o'rta asrlarda buzib yuborilgan. Tosh kurollar asosan ohaktosh va kremniy, chaqmoqtoshdan tayyorlangan. Qurollari paykonlar, tosh pichoqlar va retushlangan plastinalardan iborat.

8. Tojikiston o'rta paleolit davri yodgorliklari

O'rta Osiyo mustyer davri yodgorliklarini o'rganishda Tojikiston hududidagi shu davrga oid yodgorliklarning ham ahamiyati beqiyos. Tojikiston hududida bu davr tarixini o'rganish borasida katta ilmiy ishlar olib borildi. Ayniqsa, A.P.Okladnikov va V.A.Ranovning xizmatlari e'tiborga sazovordir. Ular rahbarligidagi ekspedisiyalar ko'plab yodgorliklarni aniqlab tadqiq qildilar. Og'zi kichik g'or makonining o'rganilishi ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Yodgorlik V.A.Ranov tomonidan tadqiq qilingan bo'lib, bu yerdan yig'ilgan tosh asbob-uskunalar mustyer va undan so'nggi davrlarga mansubdir. Makon Zimiston tog' etagidan o'tadigan Qayrag'och daryosi bo'yidagi Dang'ara qishlog'idan 20 km. shimoliy-sharkda joylashgan.

9. O'zbekiston so'nngi paleolit davri arxeologiyasi

O'zbekistonda yuqori (so'nngi) paleolit bundan 40000-12000 yillar avvalgi davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda insoniyat madaniyati toshga ishlov berish texnikasida, san'atda, shuningdek, mafkura sohalarida ma'lum tarakqiyot bosqichiga erishdi. So'nngi paleolit davrining hususiyatlari Homo Sapiens – “ongli odam”ning faoliyati bilan bog'liq. Ko'pchilik olimlar urug'chilik tuzumining paydo bo'lishini so'nngi paleolit davri boshlanishi bilan bog'laydilar. Ammo bu davrda ijtimoiy tashkilotning aniq tuzilishi masalasi munozaralidir. Bunga sabab so'nngi paleolit arxeologik materiallari, san'at asarlari, uy-joy qoldiqlari va odam suyak qoldiqlarining har xil talqin qilinishidadir. O'zbekistonda yuqori paleolit yodgorliklari juda kam topilgan. Butun Markaziy Osiyoda ham ibtidoiy turar joylar va ularning san'ati haqidagi ma'lumotlar kam uchraydi. So'nngi paleolit davrining mustyedan ajratib turadigan tomonlaridan biri toshlarni chaqmoklash texnikasining o'zgarishi, ya'ni mehnat qurollarida prizmatik shaklning paydo bo'lishidir. Bundan tashqari, tosh qurollarning (qirg'ichlar, keskichlar, o'tmaslashgan qirrali plastinkalar va hokazolar) o'zgarishi hamda ularning shu davrda paydo bo'lgan usullar bilan ishlov berilishi ham sodir bo'ladi. Bu davrda suyakka ishlov berilib, rasm solina boshlaydi va tasviriy san'at paydo bo'ladi. Lekin hozirga qadar O'zbekistonda bunday tasviriy san'at asarlari uchramagan.

10. O'rta Osiyo va Qozog'iston so'nngi paleoliti

Bizda hozirgacha so'nngi paleolit bundan 40-12 ming yillar avvalgi davrini o'z ichiga oladi, degan fikr hukmron. Yuqoridagi ilk so'nngi paleolit yodgorliklari esa 40 minginchi yildan ancha qadimroqdir. Masalan, Yaqin Sharq mamlakatlaridagi yodgorliklar Boker-Taktit, Kzar-Akil, Rosh Ayn Mor va boshqalar 50-60 minginchi yillar bilan davrlanadi. Shunday qurollar Janubiy Sibirning Oltoy Avtonom Respublikasi hududida ham yaxshi o'rganilgan. Bu yodgorliklarga Kara-Bura, Kara-Tenesh, Denisovo g'ori, Ust-Karakol-I va boshqalar kiradi. Xullas, juda katta hududda ilk so'nngi paleolit davri mavjudligi aniqlandi.

II QISM

1. Kirish. Maqsad va vazifasi, fan sifatida shakllanishi va metodlari

O'rta Osiyoni, shu jumladan, O'zbekiston hududi arxeologiyasini o'rganish Rossiyadan anchagina keyinroq ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan bo'lsada, ammo, ajdodlarimiz ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyoti, tarixini ifodalab beruvchi asarlar xilma-xil avvaldan yaratilgan edi. Bu borada ajdodlarimizning jahon tarixiy taraqqiyotiga katta xissasini aniq ko'rsatib beruvchi talaygina asarlar ham yaratilgan bo'lib, G'arbda va Sharqda ulardan uzoq asrlar unumli foydalanib kelindi. Muxammad Muso Xorazmiy va Ali Qushchi singari mashhur matematiklar, Ahmad Farg'oniy va Ulug'bekdek falokiyot bilimdonlari, Ibn Sino kabi tabiblar, Narshaxiy va Abdulg'ozixon singari tarixchilar, al-Farobiydek faylasuflar, Zamaxshariy kabi lingvistlar shular jumlasidandir. Ulug'bek tomonidan yaratilgan «To'rt ulus tarixi»dan hozirgi kunda ham keng ko'lamda foydalanib kelinadi. Bu esa, buyuk allomalarimiz yaratgan va ajdodlarimizning jahon taraqqiyotiga qo'shgan munosib hissasini daliliy ashyolar vositasi bilan isbotlab berish imkoniyatini beradi.

2. Mezolit davri umumiy tavsifi

Mezolit davri bo'yicha tarix fanida vaqt yoki sanani belgilash bo'yicha ikki tizim mavjud: xronologiya va davrlash. Xronologiya voqeaning sodir bo'lgan, soatini, kunini, oyini va yilini, yoki taxminiy yilini, yuz yillik hatto ming yilliklarni belgilashda qo'llaniladi. Davrlash esa, voqvealarning tarixdan birin-ketin sodir bo'lishini, tarixiy davrlarni belgilashda qo'llanilib, kishilik jamiyati hayotidagi iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlarga nisbatan qo'llaniladi. Ma'lumki, yaqingacha qo'llanilib kelingan adabiyotlarda bir-biri bilan almashinib kelingan 5 ta davr, formasiya, e'tirof qilinib, ularning negizida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning o'zgarib borish asos qilib olingan: Xususan, ibtidoiy jamiyat tuzumi, quldorchilik, feodal, kapitalistik va socialistik jamiyatlar formasiyalari e'tirof qilinadi. Ayni vaqtda, fan taraqqiyotining yanada takomillashuvi hisobga olingan holda bu tizim haqida olimlar orasida turlicha mulohazali qarashlar mavjud. Xususan, kishilik jamiyati taraqqiyot bosqichlarini sivilizatsiyalar asosida qurish ma'qulligi e'tirof qilinmoqda. Bu masala mushohadasi ayni vaqtda ma'lum bir to'xtamga kelgan emas.

3. Sharqiy Kaspiybo'yi mezoliti.

Sharqiy Kaspiybo'yi mezoliti haqida haq gapni aytadigan bo'lsak, rus olimlari O'rta Osiyoning chorizm tarafidan bosib olinishidan ancha ilgari bu o'lkani o'rganish bo'yicha bir qancha ishlar qilgan edilar. Biroq, XIX asrning birinchi yarmida bu mamlakatlarni o'rganish, ya'ni mahalliy tarixchilik ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotdagi biqlikka mos bo'lib, feodal tuzum manfaatlari uchun xizmat qilar edi. Natijada bu davr tarixchiligi mavzui jahon tarixchiligi mavzusidan bir qadar ajralib qoldi (A.Nabiyev, 1996, II bet). Ammo, tariximizni odilona yoritishga jazm qilgan kishilar ham yo'q emas edi. Binobarin, X-XIV asrlardagi mahalliy tarixchilardan Muhammad Narshaxiy, Tabariy, Rashiddin, Nizomiddin Jomiy, Abdulg'ozixon va boshqalarning asarlari o'zining mazmundorligi, rad qilib bo'lmaydigan manbalarga boyligi bilan bu davrda yozilgan tarihiy asarlardan bir muncha darajada farq qilar va ajralib turar edi. Ammo, asosiy masala shundaki, XIX asrning birinchi yarmida tarix fani ham, boshqa fanlar singari, hukmron tabaqaning manfaati uchun xizmat qildi, xolos.

4. Qo'shilish va Machay makonlari

Qo'shilish va Machay makonlari haqida. Paleolit so'zi yunoncha «palayos» – qadimgi va «litos», ya'ni qadimgi tosh asri deb ataladi. Bu davr insoniyat tarixi, taxminan 2,5 million yillar avval boshlanib, miloddan avvalgi 12 minginchi yillarga qadar davom etgan. Odatda ibtidoiy davr tarixini arxeologik nuqtayi nazardan davrlashtirishda mehnat qurollarini ishlab chiqarish texnikasi asos qilib olingan. Shu tamoyilga binoan paleolit davri bir necha uzluksiz, peshma-pesh taraqqiyot bosqichlariga: shellgacha, shell, ashell, o'rta paleolit, so'nggi paleolit davriga bo'linadi. Bu nomlar shartli bo'lib, ular dastlab Fransiya hududida topilgan ibtidoiy odamlarning qarorgoh joylari nomidan olingan. Bu davrlar bir-biriga nisbatan mehnat qurollarini yasash darajasi texnikasi bilan farq qiladi. Masalan, shellgacha

davrdagiga qaraganda shell davri qurollari ancha rivojlangan bosqich va hokazo. Umuman, ilk paleolit davrida toshdan yasalgan qayroq qurollar harakterli bo'lib, ular juda oddiy usulda, ya'ni qayroqtoshlarning ingichkaroq tomoni 2-3 dag'al kertish usulida o'tkirlangan. Dastlabki tosh cho'qmor qurollar shu usulda yasalgan. Shellgacha bo'lgan davr o'tmish tariximizning qadimgi va uzoq davrini, «epchil odam»ning paydo bo'lishidan (bundan avvalgi 2-2,5 million yillar burun) to petekantroplar yashagan davrgacha bo'lgan o'tmishni o'z ichiga oladi.

5. Tojikiston mezolit davri arxeologiyasi.

Tojikiston mezolit davri arxeologiyasi. O'zbekiston hududi yer shari miqyosida insoniyat dastlab shakllangan mintaqalar sirrasiga kiradi va madaniyat markazlaridan biri xisoblanadi. Yevroosiyo hududlarida bo'lgani singari yurtimiz tarixi ham paleolit yoki qadimgi tosh davridan boshlanadi. Mamlakatimizda shu davrga oid qator makonlar qayd etilgan va o'rganilgan. Ular qatoriga Farg'ona vodiysidagi Selungur, Chashma, Toshkent viloyatidagi Ohangaron daryosi vodiysidagi Ko'lbuloq va Qizilolma yodgorliklarining quyi qatlamlari, Jarsoy topilmalari hamda Qizilqum hududlaridagi Bo'kantog' kabi yodgorliklarni kiritish mumkin. Shulardan eng ahamiyatlisi Selungur g'ori hisoblanadi. Qozog'istonning janubiy hududlarida so'nggi qirq yil davomida mahsulli tadqiqot ishlari bajarildi. Bu borada A.G.Medoyev, X.A.Alpisboyev, J.K.Taymugamedov kabi paleolitshunos arxeologlarning xizmatlari kattadir. Xususan, X.A.Alpisboyev qiziqarli kashfiyotlar qildi. Qoratov tizmalari yonbag'rlaridan paleolit davriga doir bir necha makonlarni topib o'rgandi. Shel-ashel davrlariga doir makonlardan Bo'riqozg'on, Tanirqozg'on, To'g'ali I-V manzilgohlari qiziqarli manbalar berdi. To'g'ali makoni ashel – muster davrlariga mansub bo'lsa-da, manbalarning aksariyati juda qadimiy ko'rinadi. Bu makonlar, aslida, ochiq joyda topilgan bo'lib, tosh ashyolar yer yuzidan yig'ib olingan. To'g'ali joy makoni Ko'ktol daryosi yoki shu nom bilan ataluvchi chashma atrofida joylashgan. Bu atrofda, asosan 3 ta joydan yig'ib olingan kolleksiya 300 dan ziyod tosh buyumlarni tashkil qiladi. Ular asosan qora, kulrang chaqmoqtoshlardan yasalingan. Bu tosh jinslari kichik Qoratog'ning Aristandi va Chayan daryolari kuhna daralarida serob uchratiladi. Bu esa, ibtidoiy odamlar uchun zarur xomashyo bo'lib, mehnat qurollari yaratish uchun undan keng foydalanganlar. To'g'ali mehnat qurollari tarkibida yirik chopqichlar, va dag'al uchrindilar taqdim qilingan bo'lib, morfologik xususiyatlariga nisbatan 300-100 ming yilliklar bilan sanalangan.

6. Neolit davri umumiy tavsifi va ishlab chiqaruvchi xo'jalikning shakllanishi

Neolit davri umumiy tavsifi va ishlab chiqaruvchi xo'jalikning shakllanishi. Nazariy jihatdan o'rta paleolit bundan 100 000 yillar avval boshlanib, to 36000 yillargacha davom etgan. Biroq, bunday sanalash Yevropa arxeologiya yodgorliklari materiallari asosida amalga oshirilgan bo'lib, O'rta Osiyo uchun o'rta paleolitning mahalliy xronologik shkalasi ishlab chiqilmaganligi uchun qabul qilingan. Bu davrda muzlik kengayib, havoning sovishi natijasida hayvonot va o'simlik dunyosi ham o'zgargan. Issiqni sevuvchi hayvonlar halok bo'lgan yoki qisman janubga ko'chgan. Ularning o'rmini yangi sharoitga moslashgan mamontlar, ayiqalar, Sibir karkidonlari, otlar, bahaybat kiyiklar va boshqa hayvonlar olgan. Bu hayvonlarning suyak qoldiqlari Yevropa va Osiyoda, jumladan, O'rta Osiyoda ham topilgan. Bu davrda insoniyat taraqqiyotida ahamiyati katta bo'lgan yirik kashfiyotlar qilindi: odamlar olovni sun'iy yo'l bilan olishni kashf qildilar, ovchilik takomillashtirildi, toshga ishlov berish taraqqiy qilib, paykon, tosh bigiz, keskich va boshqa yangi mehnat hamda ov qurollari paydo bo'ldi. Yog'och, suyak hamda teriga ishlov berish sohalari alohida ahamiyat kasb etdi. Go'shtni pishirib iste'mol qilish, qadimiy an'analarni saqlash va davom ettirish bu davr odamlari ongining yanada taraqqiy etishini ta'minladi. Odamni ko'mish marosimi ham shu davrda paydo bo'ldi. Bu davrga oid madaniyat birinchi marta Fransiyaning Le-Mustye g'oridan topib o'rganilgani uchun, u Mustye madaniyati deb ham ataladi.

7. Joytun madaniyati va uning bosqichlari.

Joytun madaniyati va uning bosqichlari. O'zbekiston paleolit davrini tizimli o'rganish 1938 yilda A.P. Okladnikov tomonidan Teshik-tosh g'orining ochilib, o'rganilishi bilan

boshlangan. Teshik-tosh g'ori o'rganilgunga qadar ham sobiq ittifoqning yetakchi mutaxassislari tomonidan Markaziy Osiyoda, xususan, O'zbekistonda tosh davri yodgorliklari mavjudligi ta'kidlangan edi. Jumladan, 1924 yilda V.A. Gorodsov paleolit davri yodgorliklari Afg'onistonda ham, Markaziy Osiyoda ham bo'lishi mumkin, degan taxmin bilan chiqqan edi. P.P. Yefimenko "Paleolit SSSR" to'plamida nashr etgan qisqacha bayonnomasida 1931 yilda shunday yozgan edi: "Turkistonda hanuzgacha paleolit davriga oid bironta topilma yo'q, garchi, biz Markaziy Osiyoning tog'oldi hududlari haqida yaxshi bilamiz, shu munosabat bilan bu yerda qidiruv ishlarini tizimli yo'lga qo'yishimiz lozim". Mustye davri yodgorliklari Toshkent shahri atrofida ham ko'plab uchraydi. A.P.Pavlov 1901 yildayoq Bo'zsuv daryosidan qazilma hayvon suyaklarini topgan edi. 1942 yilda N.M.Sokolov Shoimko'prik soyidan paleolit davri toshlarini yig'ib olgan. Bu joy G.V.Parfenov tomonidan 1955-1956 yillarda o'rganilib, Bo'zsuv I nomi bilan atala boshlandi. Bu yerda toshdan yasalgan turli pichoqlar, qirg'ichlar, kertilgan qurollar, bigizsimon va ignasimon qurollar uchraydi. 1954 yilda A.V.Tolovchenko va O.Islomov tomonidan Sho'ralisoydan boshqa bir manzilgoh – Bo'zsuv II ochib o'rganildi. Bo'zsuvning mustye davriga oid qurollari kertib ishlangan va murakkab xarakterlidir. Ko'p qatlamli Ko'lbuloq yodgorligi o'rta paleolit davrida ham hukm surganligini yuqorida ta'kidlagan edik. 20 yillik mehnat davomida bu yerda mustye davriga oid 600 m² joy ochilgan. Yodgorlikning mustye davriga oid qatlamlaridan ko'plab qirg'ichlar, paykonlar, retushli plastinalar, tosh bigizlar topilgan. Toshkent viloyatidagi Xo'jakent III yodgorliklari ham shu davrga taalluqli bo'lib, Toshkentdan 75 km shimoli-sharqda Ugom va Pskom daryolari qo'shilishida joylashgan. Xo'jakent I g'ori 1958-1959 yillarda A.P.Okladnikov tomonidan va unga birlashgan Xo'jakent II g'ori 1959 yili Q.K.Nasriddinov tomonidan o'rganilgan. Ikkala yodgorlik ham bir qatlamlidir. Xo'jakent I yodgorligidan 40 sm atrofida to'planib qolgan ko'mir qoldig'i topilgan, ammo u juda yomon saqlangan. Oz bo'lsa-da, plastinalar bor. Lekin madaniy qatlam o'rta asrlarda buzib yuborilgan. Tosh kurollar asosan ohaktosh va kremniy, chaqmoqtoshdan tayyorlangan. Qurollari paykonlar, tosh pichoqlar va retushlangan plastinalardan iborat.

8. Kaltaminor madaniyati va uning bosqichlari

Kaltaminor madaniyati va uning bosqichlari. O'rta Osiyo mustyer davri yodgorliklarini o'rganishda Tojikiston hududidagi shu davrga oid yodgorliklarning ham ahamiyati beqiyos. Tojikiston hududida bu davr tarixini o'rganish borasida katta ilmiy ishlar olib borildi. Ayniqsa, A.P.Okladnikov va V.A.Ranovning xizmatlari e'tiborga sazovordir. Ular rahbarligidagi ekspedisiyalar ko'plab yodgorliklarni aniqlab tadqiq qildilar. Og'zi kichik g'or makonining o'rganilishi ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Yodgorlik V.A.Ranov tomonidan tadqiq qilingan bo'lib, bu yerdan yig'ilgan tosh asbob-uskunalar mustyer va undan so'nggi davrlarga mansubdir. Makon Zimiston tog' etagidan o'tadigan Qayrag'och daryosi bo'yidagi Dang'ara qishlog'idan 20 km. shimoliy-sharqda joylashgan.

9. Hisor madaniyati

Hisor madaniyati haqida. O'zbekistonda yuqori (so'nggi) paleolit bundan 40000-12000 yillar avvalgi davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda insoniyat madaniyati toshga ishlov berish texnikasida, san'atda, shuningdek, mafkura sohalarida ma'lum tarakqiyot bosqichiga erishdi. So'nggi paleolit davrining xususiyatlari Homo Sapiens – "ongli odam"ning faoliyati bilan bog'liq. Ko'pchilik olimlar urug'chilik tuzumining paydo bo'lishini so'nggi paleolit davri boshlanishi bilan bog'laydilar. Ammo bu davrda ijtimoiy tashkilotning aniq tuzilishi masalasi munozaralidir. Bunga sabab so'nggi paleolit arxeologik materiallari, san'at asarlari, uy-joy qoldiqlari va odam suyak qoldiqlarining har xil talqin qilinishidir. O'zbekistonda yuqori paleolit yodgorliklari juda kam topilgan. Butun Markaziy Osiyoda ham ibtidoiy turar joylar va ularning san'ati haqidagi ma'lumotlar kam uchraydi. So'nggi paleolit davrining mustyedan ajratib turadigan tomonlaridan biri toshlarni chaqmoklash texnikasining o'zgarishi, ya'ni mehnat qurollarida prizmatik shaklning paydo bo'lishidir. Bundan tashqari, tosh qurollarning (qirg'ichlar, keskichlar, o'tmaslashgan qirrali plastinkalar va hokazolar)

o'zgarishi hamda ularning shu davrda paydo bo'lgan usullar bilan ishlov berilishi ham sodir bo'ladi. Bu davrda suyakka ishlov berilib, rasm solina boshlaydi va tasviriy san'at paydo bo'ladi. Lekin hozirga qadar O'zbekistonda bunday tasviriy san'at asarlari uchramagan.

10. Sazog'on madaniyati

Sazog'on madaniyati haqida. Bizda hozirgacha so'nggi paleolit bundan 40-12 ming yillar avvalgi davrini o'z ichiga oladi, degan fikr hukmron. Yuqoridagi ilk so'nggi paleolit yodgorliklari esa 40 minginchi yildan ancha qadimroqdir. Masalan, Yaqin Sharq mamlakatlaridagi yodgorliklar Boker-Taktit, Kzar-Akil, Rosh Ayn Mor va boshqalar 50-60 minginchi yillar bilan davrlanadi. Shunday qurollar Janubiy Sibirning Oltoy Avtonom Respublikasi hududida ham yaxshi o'rganilgan. Bu yodgorliklarga Kara-Bura, Kara-Tenesh, Denisovo g'ori, Ust-Karakol-1 va boshqalar kiradi. Xullas, juda katta hududda ilk so'nggi paleolit davri mavjudligi aniqlandi.

III QISM

1-mavzu. Eneolit davri umumiy tavsifi

Eneolit davrining umumiy tavsifi - dastlabki metall-misning kashf etilishi, kishilik jamiyati va madaniy taraqqiyotida metallning tutgan o'mi, metallan yasalgan mehnat qurollarining ahamiyati, metall qurollarining jamiyat iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta'siri va ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida erishilgan yutuqlar. Kishilik jamiyatining iqtisodiy-xo'jalik tizimida keskin o'zgarishlarga olib kelgan voqelik - bu metallning kashf etilishidir. Metallning mehnat qurollari yasash uchun kashf qilinishi ibtidoiy jamoa xo'jaligida ro'y bergan buyuk o'zgarishlardan hisoblanadi. Dastlabki mehnat qurollari misdan yasalgan, ammo misning yumshoq va mo'rtligi tufayli mehnat qurollarining aksariyati toshdan ishlanardi. Shuning uchun ham bu davr eneolit (mis-tosh) davri deb tarixga kirdi.

2-mavzu. Eneolit davri tarixshunosligi.

Janubiy Turkmaniston sarhadlarida eneolit davri yodgorliklarining dastlabki tadqiqotlari amerikalik arxeolog-olimlar R. Pompelli, G. Shmidtlar tomonidan amalga oshirilgan qazilma ishlari bilan bog'liq. Bu qazilmalar Kopetdog' tog' yon bag'rida joylashgan Anovtepada 1904 yildan boshlangan. Tadqiqotlar natijasiga ko'ra Anovtepada 4 ta rivojlanish bosqichlari aniqlangan (Anov 1,2,3,4). Anov 1-2 -eneolit davri, Anov 3-bronza davri, Anov 4- ilk temir davri hisoblanadi. Bu tarixiy davr xronologik jihatdan mil.avv. V - IV ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Mazkur hududa keyingi yillar, ya'ni o'tgan asr 50-yillarida eneolit davri jamoalari moddiy madaniyatining tadqiqoti B.A. Kuftin, V.M. Masson, V.I Sarianidi. O.K. Berdiyev va I.N. Xlopinlar tomonidan amalga oshirilgan. O'tgan asr 60-yillaridan e'tiboran Geoksur vohasi eneolit davri yodgorliklari V.M. Masson, V.I. Sarianidi, I.N. Xlopinlar tomonidan keng o'rganildi. Bu tadqiqotlar jarayonida o'sha davr qishloqlari va uy-joylarining tiplari haqida muhim ma'lumotlarni qo'lga kiritishgan.

3-mavzu. Janubiy Turkmaniston Eneoliti

Janubiy Turkmaniston hududi eneolit davri jamoalarining moddiy madaniyatini o'rganishda Namozgoh yodgorligi tayanch hisoblanadi. Bu yodgorlik yuqorida keltirilganidek, 6 ta madaniy qatlamga ega. Bu madaniy qatlamlarning xronologik jihatdan sanalanishi tabiiy fanlar yutuqlariga tayanilgan holda ilmiy asoslangan. Shu madaniy qatlamlardan pastki 3 tasi Janubiy Turkmaniston eneolit davri jamoalarining moddiy madaniyatiga tegishli va ular quyidagilar hisoblanadi: Namozgoh I (Anov 1B), Namozgoh II (Anov II), Namozgoh III .- tartib bo'yicha ilk, rivojlangan va so'nggi eneolitni tashkil etadi.

4-mavzu: Anov va Namozgoh eneolit davri madaniyatlari

Janubiy Turkmaniston hududi eneolit davri jamoalarining moddiy madaniyatini o'rganishda Namozgoh yodgorligi tayanch hisoblanadi. Bu yodgorlik yuqorida keltirilganidek, 6 ta madaniy qatlamga ega. Bu madaniy qatlamlarning xronologik jihatdan sanalanishi tabiiy fanlar yutuqlariga tayanilgan holda ilmiy asoslangan. Shu madaniy qatlamlardan pastki 3 tasi Janubiy Turkmaniston eneolit davri jamoalarining moddiy madaniyatiga tegishli va ular quyidagilar hisoblanadi: Namozgoh I (Anov 1B), Namozgoh II (Anov II), Namozgoh III .- tartib bo'yicha ilk, rivojlangan va so'nggi eneolitni tashkil etadi.

5-mavzu: Murg'ob vohasi eneolit davri jamoalarining madaniyati.

Eneolit davri jamoalari xo'jaligining asosini sug'orma dehqonchilik va xonaki chorvachilik tashkil etgan. Dehqonchilikda asosan arpa va bug'doy ekilgan. Namozgoh 2 bosqichidan boshlab sun'iy suv omborlari qurilgan. Masalan, Mo'lalitepa yaqinida qadimgi hovuz qoldig'i topilgan. Uning sig'imi 3500 metr kub bo'lgan. Namozgoh 3 davriga kelib kanallar bo'lganligi ham tadqiqotlarda kuzatilgan. Geoksur 1 qishlog'i yaqinida 1,5 kilometr chamasi masofaga cho'zilgan kanalning qoldiqlari aniqlangan. Eneolit davri jamoalariga tegishli yodgorliklaridan ko'plab xonakilashgan hayvon suyaklari qoldiqlari topilgan. Ular asosan yirik shoxli qaromol hamda mayda tuyoqli qo'y va echkilarga tegishli hisoblanadi.

6-mavzu. Sarazm madaniyati.

O'rta Osiyoning Yuqori Zarafshon vohasi tog' va pasttekislik chegarasida tosh xom ashyosi va rudaga ishlov beruvchi qadimiy markaz bo'lgan-Sarazm yodgorligi tadqiq etilgan. Eneolit va bronza davrlariga oid bo'lgan mazkur yodgorlik qadimgi Panjikent shaxridan 15 km g'arbda Zarafshon daryosining chap qirg'og'idashu nom bilan ataluvchi qishloq yaqinida joylashgan. Sarazm yodgorligi Tojikiston Fanlar Akademiyasi Tarix instituti ilmiy xodimi A. Isoqov tomonidan 1976 yili ochilib, keyingi yillarda uzluksiz tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. 1983 yildan Tojikiston Fanlar Akademiyasi Tarix instituti (V.A. Ranov, A. Isaqov) va CNRS Fransiya (J.K. Garden) xalqaro arxeologik ekspeditsiyasi qazilma ishlarinidavom ettirilgan va bu tadqiqot 2010 yilgacha davom etgan (R.Bezenvali). 2011 yildan esa F. Bryune qazilma ishlarini amalga oshirgan.

7-mavzu. Bronza davri umumiy tavsifi va tarixshunosligi.

O'rta Osiyo sarhadlarida kishilik tarixi eneolit davri jamoalariga tegishli madaniyat kam o'rganilgan. Bu holat mis rudasining mazkur mintaqada bir zaylda uchramasligidan kelib chiqib mutaxassislar tomonidan tushuntiriladi. Tadqiqotlardan ma'lumki, ibtidoiy odamlar doimiy ravishda o'z turmushlarini yaxshilashga intilib mehnat qilishgan. O'zlari yashab turgan joyning tabiati sirlarini bilishga harakat qilishgan, mehnat jarayonida to'plagan tajribalari va bilim ko'nikmalarini ishgasolib ixtiro, kashfiyotlar qilishganki, bular o'sha davr uchun o'ziga xos mazmun kasb etuvchi innovasiyalar edi. Shunday ixtirolardan biri misga qalayni qo'shib bronzani kashf qilinishi hisoblanadi. Eneolit davri metallurglari vaqt o'tishi bilan qalayni misga qorishtirib, bronza olishni yo'lga qo'yidilar. Ma'lumki, bronza egiluvchan va mustahkam metall bo'lib chiqdi. Shu bois qisqa davr ichida bronza ibtidoiy davr xo'jalik hayotning turli sohalariga kirib bordi va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tuta boshlagan. Xuddi shu metallning ishlab chiqarishda qo'llanila boshlashi jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida, ishlab chiqarish kuchlari, vositalarida muhim, tub o'zgarishlarga olib kelgan.

8-mavzu. Janubiy Turkmaniston bronza davrida.

Janubiy Turkmaniston eng qadimgi o'troq dehqonchilik va xonaki chorvachilik xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi jamoalar yashagan hudud hisoblanadi.

B.A. Kuftinni xronologiyasiga muvofiq Namozgoh IV, V, VI bosqichlari janubiy Turkmanistonda bronza asri hisoblanadi. Namozgoh IV- ilk bronza, Namozgoh V-rivojlangan bronza, Namozgoh VI – so'nggi bronza bronza davri bo'lib, mil.avv.II minginchi yillikning 2-yarmiga oiddir. Janubiy Turkmaniston bronza davri yodgorliklari g'arbda Qizil Arvat, sharqda Tajan daryosi va Quyi Murg'ob daryosi bo'ylab tadqiq etilgan. Bu yodgorliklar Namozgoh, Anovtepa, Oltintepa, Oqttepa, Hapuztepa, Tekkemtepa, Gonurtepa, Tog'oloqttepa, Yelkantepa, Sho'rtepa, Keleli kabilar hisoblanadi.

9-mavzu. Marg'iyona bronza davri Oltintepa va Sumbar madaniyatlari

Marg'iyona bronza davrida. Quyi Murg'ob hududining o'zlashtirilishi. Dehqonchilik mikrovoahalarining qaror topishi. Arxeologiya yodgorliklari. Gonurtepa Murg'ob vohasining ilk shahar markazi. To'g'oloq I va 21 yodgorliklari diniy markaz. Mudofaa tizimi. Qurilish va me'morchilik. Ibodatxona inshootlari. Zodogonlar sag'analari. Dafn marosimlari. Moddiy madaniyati xususiyatlari, kulolchilik, terrakota haykalchalari, bronza va toshdan ishlangan

buyumlar. Gliptika va sfragistika namunalari xususiy mulkchilik va hokimiyat tuzilmalari rivojining natijasi sifatida. Marg'iyona aholisining diniy qarashlari. Otashparaslik. Muqaddas ichimlik-xaoma topinishning ahamiyati. Marg'iyonada Qadimgi sharq sivilizasiyasiga xos madaniyatning qaror topishi va uning genezisi masalalari.

10-mavzu. Marg'iyona bronza davri Murg'ob madaniyati

Marg'iyona bronza davrida. Quyi Murg'ob hududining o'zlashtirilishi. Dehqonchilik mikrovohalarining qaror topishi. Arxeologiya yodgorliklari. Gonurtepa Murg'ob vohasining ilk shahar markazi. To'g'oloq I va 21 yodgorliklari diniy markaz. Mudofaa tizimi. Qurilish va me'morchilik. Ibodatxona inshootlari. Zodogonlar sag'analari. Dafn marosimlari. Moddiy madaniyati xususiyatlari, kulolchilik, terrakota haykalchalari, bronza va toshdan ishlangan buyumlar. Gliptika va sfragistika namunalari xususiy mulkchilik va hokimiyat tuzilmalari rivojining natijasi sifatida. Marg'iyona aholisining diniy qarashlari. Otashparaslik. Muqaddas ichimlik-xaoma topinishning ahamiyati. Marg'iyonada Qadimgi sharq sivilizasiyasiga xos madaniyatning qaror topishi va uning genezisi masalalari.

11-mavzu. Baqtriya bronza davrida: Sopolli madaniyati

Qadimgi Baqtriya Amudaryo yuqori oqimining har ikkala sohili havzalarida joylashgan. Hozirgi zamon etnogeografik tasavvurida uning sarhadlari Shimoliy Afg'oniston, Janubiy O'zbekiston va janubiy-g'arbiy Tojikiston hududlariga to'g'ri keladi. Qadimgi Baqtriya arxeologiyasi sohasida yirik kashfiyotlar, ya'ni bronza davri qadimgi Sharq sivilizatsiyasining tarkibiy qismi hisoblanuvchi Baqtriya sivilizatsiyasi tadqiqotida A.A. Asqarov (Sopolli madaniyati) va V.I. Sarianidi (Dashli madaniyati) ning ilmiy izlanishlari muhim hisoblanadi. Xususan, A.A. Asqarov Sopollitepa, Jarqo'ton, Bo'ston kabi yodgorliklarda keng arxeologik qazish ishlari o'tkazib, O'zbekistonning Janubiy sarhadlari miloddan avvalgi II minginchi yillikda qadimgi Sharq sivilizatsiyasi tizimiga kirishini isbotladi. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi protoshahar hisoblanadi. 1969-1974 yillar davomida Sopollitepada olib borilgan keng arxeologik qazishmalar vaqtida yodgorlik to'liq ochildi, uning turar-joy komplekslari, qadimgi qishloqni o'rab olgan mudofaa tizimi va qishloq doirasida joylashgan jamoa xilxonalari keng o'rganildi. Sopollitepa yodgorligi Sherobod tumanidagi Ulanbuloqsoyda joylashgan (Termiz shahridan 70 kilometrlar chamasi shimoliy-g'arbda).

12-mavzu. Baqtriya bronza davrida: Baqtriya-Marg'iyona madaniyati

Qadimgi Baqtriya Amudaryo yuqori oqimining har ikkala sohili havzalarida joylashgan. Hozirgi zamon etnogeografik tasavvurida uning sarhadlari Shimoliy Afg'oniston, Janubiy O'zbekiston va janubiy-g'arbiy Tojikiston hududlariga to'g'ri keladi. Qadimgi Baqtriya arxeologiyasi sohasida yirik kashfiyotlar, ya'ni bronza davri qadimgi Sharq sivilizatsiyasining tarkibiy qismi hisoblanuvchi Baqtriya sivilizatsiyasi tadqiqotida A.A. Asqarov (Sopolli madaniyati) va V.I. Sarianidi (Dashli madaniyati) ning ilmiy izlanishlari muhim hisoblanadi. Xususan, A.A. Asqarov Sopollitepa, Jarqo'ton, Bo'ston kabi yodgorliklarda keng arxeologik qazish ishlari o'tkazib, O'zbekistonning Janubiy sarhadlari miloddan avvalgi II minginchi yillikda qadimgi Sharq sivilizatsiyasi tizimiga kirishini isbotladi. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi protoshahar hisoblanadi. 1969-1974 yillar davomida Sopollitepada olib borilgan keng arxeologik qazishmalar vaqtida yodgorlik to'liq ochildi, uning turar-joy komplekslari, qadimgi qishloqni o'rab olgan mudofaa tizimi va qishloq doirasida joylashgan jamoa xilxonalari keng o'rganildi. Sopollitepa yodgorligi Sherobod tumanidagi Ulanbuloqsoyda joylashgan (Termiz shahridan 70 kilometrlar chamasi shimoliy-g'arbda).

13-mavzu. Zarafshon vohasi bronza davrida. Zamonbobo madaniyati

Qadimgi Baqtriya Amudaryo yuqori oqimining har ikkala sohili havzalarida joylashgan. Hozirgi zamon etnogeografik tasavvurida uning sarhadlari Shimoliy Afg'oniston, Janubiy O'zbekiston va janubiy-g'arbiy Tojikiston hududlariga to'g'ri keladi. Qadimgi Baqtriya arxeologiyasi sohasida yirik kashfiyotlar, ya'ni bronza davri qadimgi Sharq sivilizatsiyasining tarkibiy qismi hisoblanuvchi Baqtriya sivilizatsiyasi tadqiqotida A.A.

Asqarov (Sopolli madaniyati) va V.I. Sarianidi (Dashli madaniyati) ning ilmiy izlanishlari muhim hisoblanadi. Xususan, A.A. Asqarov Sopollitepa, Jarqo'ton, Bo'ston kabi yodgorliklarda keng arxeologik qazish ishlari o'tkazib, O'zbekistonning Janubiy sarhadlari miloddan avvalgi II minginchi yillikda qadimgi Sharq sivilizatsiyasi tizimiga kirishini isbotladi. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi protoshahar hisoblanadi. 1969-1974 yillar davomida Sopollitepada olib borilgan keng arxeologik qazishmalar vaqtida yodgorlik to'liq ochildi, uning turar-joy komplekslari, qadimgi qishloqni o'rab olgan mudofaa tizimi va qishloq doirasida joylashgan jamoa xilxonalari keng o'rganildi. Sopollitepa yodgorligi Sherobod tumanidagi Ulanbuloqsoyda joylashgan (Termiz shahridan 70 kilometrlar chamasi shimoliy-g'arbda).

14-mavzu. O'rta Osiyodagi Andronov tarixiy –madaniy birliklari

Qadimgi Baqtriya Amudaryo yuqori oqimining har ikkala sohili havzalarida joylashgan. Hozirgi zamon etnogeografik tasavvurida uning sarhadlari Shimoliy Afg'oniston, Janubiy O'zbekiston va janubiy-g'arbiy Tojikiston hududlariga to'g'ri keladi. Qadimgi Baqtriya arxeologiyasi sohasida yirik kashfiyotlar, ya'ni bronza davri qadimgi Sharq sivilizatsiyasining tarkibiy qismi hisoblanuvchi Baqtriya sivilizatsiyasi tadqiqotida A.A. Asqarov (Sopolli madaniyati) va V.I. Sarianidi (Dashli madaniyati) ning ilmiy izlanishlari muhim hisoblanadi. Xususan, A.A. Asqarov Sopollitepa, Jarqo'ton, Bo'ston kabi yodgorliklarda keng arxeologik qazish ishlari o'tkazib, O'zbekistonning Janubiy sarhadlari miloddan avvalgi II minginchi yillikda qadimgi Sharq sivilizatsiyasi tizimiga kirishini isbotladi. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi protoshahar hisoblanadi. 1969-1974 yillar davomida Sopollitepada olib borilgan keng arxeologik qazishmalar vaqtida yodgorlik to'liq ochildi, uning turar-joy komplekslari, qadimgi qishloqni o'rab olgan mudofaa tizimi va qishloq doirasida joylashgan jamoa xilxonalari keng o'rganildi. Sopollitepa yodgorligi Sherobod tumanidagi Ulanbuloqsoyda joylashgan (Termiz shahridan 70 kilometrlar chamasi shimoliy-g'arbda).

15-mavzu. Xorazm hududi bronza davri madaniyatlari

Qadimgi Baqtriya Amudaryo yuqori oqimining har ikkala sohili havzalarida joylashgan. Hozirgi zamon etnogeografik tasavvurida uning sarhadlari Shimoliy Afg'oniston, Janubiy O'zbekiston va janubiy-g'arbiy Tojikiston hududlariga to'g'ri keladi. Qadimgi Baqtriya arxeologiyasi sohasida yirik kashfiyotlar, ya'ni bronza davri qadimgi Sharq sivilizatsiyasining tarkibiy qismi hisoblanuvchi Baqtriya sivilizatsiyasi tadqiqotida A.A. Asqarov (Sopolli madaniyati) va V.I. Sarianidi (Dashli madaniyati) ning ilmiy izlanishlari muhim hisoblanadi. Xususan, A.A. Asqarov Sopollitepa, Jarqo'ton, Bo'ston kabi yodgorliklarda keng arxeologik qazish ishlari o'tkazib, O'zbekistonning Janubiy sarhadlari miloddan avvalgi II minginchi yillikda qadimgi Sharq sivilizatsiyasi tizimiga kirishini isbotladi. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi protoshahar hisoblanadi. 1969-1974 yillar davomida Sopollitepada olib borilgan keng arxeologik qazishmalar vaqtida yodgorlik to'liq ochildi, uning turar-joy komplekslari, qadimgi qishloqni o'rab olgan mudofaa tizimi va qishloq doirasida joylashgan jamoa xilxonalari keng o'rganildi. Sopollitepa yodgorligi Sherobod tumanidagi Ulanbuloqsoyda joylashgan (Termiz shahridan 70 kilometrlar chamasi shimoliy-g'arbda).

IV QISM

1-mavzu. Parfiya ilk temir davri madaniyati.

O'rta Osiyo hududida ilk temir davri arxeologiyasi yaxshi o'rganilgan hududlardan biri Murg'ob vohasi sanaladi. O'lkadagi dastlabki yodgorliklar (Yozdepa, Aravalidepa, Ko'hnedepa va Uchdepa) 1903 yili amerikalik tadqiqotchi olim R.Pompeli tomonidan aniqlangan bo'lib, 30-yillarda ham tekshirish ishlari olib borilgan. O'tgan asrning 50-60 – yillarida amalga oshirilgan keng ko'lamli qazishma ishlari olib borilishi bilan tadqiqotlar jadallashib ketadi.

2-mavzu. Baqtriya ilk temir davri madaniyati

Vatanimiz sarhadlari bronza davri jamoalarining moddiy madaniyatini o'rganishda Quyi Zarafshon vohasi va uning qadimiy o'zani bo'lgan Ho'jayli hamda Zamonbobo ko'li atroflarida tadqiq etilgan Zamonbobo madaniyatining ham alohida o'rni bor. Ushbu madaniyat yodgorliklari bu joylarda Ya.G'ulomov boshchiligidagi O'zR FA tarix institutining O'zbekiston arxeologik ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan 1950-1953 yillarda topib o'rganilgan.

3-mavzu. Farg'ona vodiysi ilk temir davri madaniyatlari

Farg'ona vodiysi tarixining qadimgi davrlariga kelsak, yozma manbalarning cheklanganligi tufayli bu yerda arxeologik manbalar birlamchi ahamiyatga ega. Qadimgi Farg'onaning arxeologik jihatdan tadqiq etilishi holati yuzasidan shuni aytish mumkinki, qadimgi va o'rta asr shaharlari, ularning topografiyasi, fortifikatsiyasi va umuman moddiy madaniyati o'rganishda arxeologlarimiz muayyan yutuqlarga erishmoqdalar. Asosiy e'tibor eski mozor qo'rg'onlar, qishloq manzilgohlari va shahar tipidagi qarorgohlarni o'rganishga qaratilgan edi.

4-mavzu. Toshkent vohasi ilk temir davri moddiy madaniyati.

Toshkent vohasining ilk temir davri moddiy madaniyati Burg'uliy madaniyati misolida yaxshi o'rganilgan. Hozirgacha bu madaniyatga oid 10 dan ortiq manzilgohlar 50 ga yaqin uy-joylari ma'lum. Ilk bor Burg'uliy madaniyatining materiallari G.V. Grigor'ev tomonidan Qovunchitepa makonining pastki qatlamlarida topilgan. 1940 yilda A.I. Terenojkin Burg'uluqsoy vohasidagi ishlaridan so'ng alohida Burg'uluq madaniyatini ajratgan. Keyinchalik Burg'uluq materiallari Toshkent shahrining hududida topilgan. Vohaning g'arbiy qismida Burg'uluq materiallari Quloqchintepa, Niyozboshtepa, Shoshtepa va Changtepada o'rganilgan.

5-mavzu. Ustrushona ilk temir davrida.

Ustrushona qadimiyatini o'rganilishi Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olganidan keyin XIX asrning 60-yillarida rus ma'rifatparvar ziyolilari, sharqshunoslar, arxeologlar, tarixchilar tomonidan boshlangan. Ta'kidlash joizki, dastlabki paytlarda moddiy madaniyat yodgorliklarini tadqiq etishda rus harbiy topograflari va zobitlari antikvar kolleksiya yig'ish maqsadida bir muncha ishlarni amalga oshirishgan. Qadimgi shahar xarobalari ularni e'tiborini tortgan va harbiy topograflar qachonlardir hayot hukm surgan bu tarixiy inshootlarni topografik planlarini chizib, tavsifini tuzishgan, u yerda qazuv, qidiruv ishlarini o'tkazishgan. Bu yerda mil.av. VII-V asrlarda dastlabki o'troq dehqonchilik qaror topadi. Ularning o'rnida mil.av. I ming yillikning O'rtalariga oid Nurtepa, O'ratepa (Mugtepa) Xo'jand kabi manzilgohlar rivojlanib, ahamoniylar davriga me'moriy tizimi shakllangan. Arxeologik jihatdan bu yerda rivojlangan madaniyat Nurtepa madaniyati nomi bilan ham yuritiladi. Bu madaniyatga oid Nurtepa va Xo'jand manzilgohlari arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan Nurtepaning maydoni 18 gektardan iborat bo'lib, ark va shahar qismlariga bo'linadi. Ular o'zlarining alohida mudofaa devorlariga ega.

6-mavzu. Xorazm ilk temir davri moddiy madaniyati

Xorazmning tabiiy iqlimi (Turon dashtlarining keng tekisliklari, Amudaryo va Sirdaryo irmoqlaridagi suv toshqini natijasida botqoqliklar paydo bo'lishi, daryolar irmoqlari oqimlarining o'zgarib turishi va boshq.) bronza va arxaik davrda ma'lum o'ziga xos iqtisodiy rivojlanishni belgilab bergan edi. Geografik jihatdan bu hududlarda quyidagi tabiiy xo'jalik mintaqalari ajratiladi: o'ng qirg'oq Oqchadaryo, chap qirg'oq Sariqamisholdi havzasi va janubiy Orolbo'yi havzasi. Bu havzalardagi hayot tarixning turli davrlarida Amudaryo suvlariga bog'liq bo'lgan. Bu hududlarda yirik daryodan ko'p sonli irmoqlar orqali tekisliklarga chiqadigan suvlardan foydalanish tufayli mil.av. I ming yillikning ikkinchi choragidan boshlab dehqonchilik iqtisodiyoti, o'troq va yarim ko'chmanchi chorvachilik xo'jaliklari, ovchilik va baliqchilikni o'zlashtirgan sak va massaget qabilalari uyushmalari shakllandi.

7-mavzu. Xorazm antik davr moddiy madaniyati

Xorazmning antik davri tarix to'g'risidagi qisqacha ma'lumotlar yunon-rim muliflari asarlarida saqlangan. Mil. avv. IV asr boshlarida ahamoniylardan mustaqil bo'lib olgan Xorazm shoh Farasman (Arrian) yoki Frataferm (Kursiy Ruf) ning Aleksandr Makedonskiy bilan kelishuvi tufayli mustaqilligini saqlab qolgan. Xorazmning salavkiylar tarkibiga kirganligi to'g'risida ma'lumotlari uchramaydi.

Mil. avv. II asrning – I asr boshlariga Xan sulolasi yilnomasi (Syan Xan shu) da keltirib o'tilgan Kanguy davlatiga tobe bo'lgan beshta viloyatlardan biri Yuyegyan mulkligi tadqiqotchi olimlar tomonidan Urgench (Xorazm) bilan qiyoslangan. Xorazmshohlar to'g'risida ayrim ma'lumotlar sosoniylarning paxlaviy III-IV asrlarga oid bitiklarida keltirilgan. Beruniy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra 305 yilda Xorazm afrig'iylar sulolasi tomonidan mustaqil boshqarilgan.

8-mavzu. So'g'd hududi ilk temir davri moddiy madaniyati

Xorazmning antik davri tarix to'g'risidagi qisqacha ma'lumotlar yunon-rim muliflari asarlarida saqlangan. Mil. avv. IV asr boshlarida ahamoniylardan mustaqil bo'lib olgan Xorazm shoh Farasman (Arrian) yoki Frataferm (Kursiy Ruf) ning Aleksandr Makedonskiy bilan kelishuvi tufayli mustaqilligini saqlab qolgan. Xorazmning salavkiylar tarkibiga kirganligi to'g'risida ma'lumotlari uchramaydi.

Mil. avv. II asrning – I asr boshlariga Xan sulolasi yilnomasi (Syan Xan shu) da keltirib o'tilgan Kanguy davlatiga tobe bo'lgan beshta viloyatlardan biri Yuyegyan mulkligi tadqiqotchi olimlar tomonidan Urgench (Xorazm) bilan qiyoslangan. Xorazmshohlar to'g'risida ayrim ma'lumotlar sosoniylarning paxlaviy III-IV asrlarga oid bitiklarida keltirilgan. Beruniy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra 305 yilda Xorazm afrig'iylar sulolasi tomonidan mustaqil boshqarilgan.

9-mavzu. Markaziy So'g'dning ilk temir va antik davri moddiy madaniyati

Afrosiyob yodgorligi hozirgi Samarqand shahrining shimoli-sharqiy chekkasidagi tabiiy tepalar ustida joylashgan. Uning maydoni 219 ga ni tashkil etadi.

Dastlab, 1841 yilda Buxoro xonligiga tashrif buyurgan N.V. Xanikov Samarqandning topografik xaritasini va Afrosiyobning tasnifini keltirgan. Samarqand Turkiston general gubernatorligiga tarkibiga kiritilgandan keyin Afrosiyobni arxeologik tadqiq qilish ishlari boshlandi. Jumladan, V.V. Krestovskiy tomonidan Afrosiyobda olib borilgan qazish ishlari bu yerda ellinizm davri qatlamlari mavjudligini aniqladi. Ammo, u davrning uslublari arxeologik qazishmalar talablariga javob bermas edi.

10-mavzu. Janubiy So'g'dning ilk temir va antik davri moddiy madaniyati

Qashqadaryoning ilk temir davri yodgorliklari o'tgan asrning 50-yillarida S.K. Kabanov tomonidan Tanxozdaryo va Yakkabog'daryo havzalarida o'rganilgan, keyinroq aynan shu yodgorliklarda A.S. Sagdullayev, Chiroqchi yodgorliklarida X. Duke davom ettirgan. S.K. Kabanov tomonidan Qashqadaryoning o'rta oqimida Chimqo'rg'on suv ombori qirg'og'ida so'nggi bronza va ilk temir davriga oid turar joy makoni topilib, o'rganildi. Shuningdek, Qashqadaryoning yuqori oqimidagi Sho'robsoy vohasidan Sangirtepa, Uzunqir, Daratepa va Podayotoqtepa kabi yodgorliklar topilgan hamda R.H.Sulaymonov tomonidan 1970-1980 yillarda Qashqadaryo quyi oqimidagi eng yirik poytaxt-shaharlardan biri bo'lgan Yerqo'rg'onda arxeologik qazishmalar davom ettirilgan.

11-mavzu. Antik davr Toshkent va unga yondosh hududlarning arxeologik o'rganilishi: Shoshtepa va Mingo'rik yodgorliklari

Qashqadaryoning ilk temir davri yodgorliklari o'tgan asrning 50-yillarida S.K. Kabanov

tomonidan Tanxozdaryo va Yakkabog'daryo havzalarida o'rganilgan, keyinroq aynan shu yodgorliklarda A.S. Sagdullayev, Chiroqchi yodgorliklarida X. Duke davom ettirgan. S.K. Kabanov tomonidan Qashqadaryoning o'rta oqimida Chimqo'rg'on suv ombori qirg'og'ida so'nggi bronza va ilk temir davriga oid turar joy makoni topilib, o'rganildi. Shuningdek, Qashqadaryoning yuqori oqimidagi Sho'robsoy vohasidan Sangirtepa, Uzunqir, Daratepa va Podayotoqtepa kabi yodgorliklar topilgan hamda R.H.Sulaymonov tomonidan 1970-1980 yillarda Qashqadaryo quyi oqimidagi eng yirik poytaxt-shaharlardan biri bo'lgan Yerqo'rg'onda arxeologik qazishmalar davom ettirilgan.

12-mavzu. Antik davr Toshkent va unga yondosh hududlarning arxeologik o'rganilishi: Qovunchitepa madaniyati

Qashqadaryoning ilk temir davri yodgorliklari o'tgan asrning 50-yillarida S.K. Kabanov tomonidan Tanxozdaryo va Yakkabog'daryo havzalarida o'rganilgan, keyinroq aynan shu yodgorliklarda A.S. Sagdullayev, Chiroqchi yodgorliklarida X. Duke davom ettirgan. S.K. Kabanov tomonidan Qashqadaryoning o'rta oqimida Chimqo'rg'on suv ombori qirg'og'ida so'nggi bronza va ilk temir davriga oid turar joy makoni topilib, o'rganildi. Shuningdek, Qashqadaryoning yuqori oqimidagi Sho'robsoy vohasidan Sangirtepa, Uzunqir, Daratepa va Podayotoqtepa kabi yodgorliklar topilgan hamda R.H.Sulaymonov tomonidan 1970-1980 yillarda Qashqadaryo quyi oqimidagi eng yirik poytaxt-shaharlardan biri bo'lgan Yerqo'rg'onda arxeologik qazishmalar davom ettirilgan.

13-mavzu. Shimoliy Parfiya antik davri arxeologiyasi

Bu hudud O'rta Osiyoning boshqa hududlari kabi Aleksandr Makedonskiy vafotidan bir necha yillar o'tib, vujudga kelgan salavkiylar davlati tarkibida bo'lgan. Mil. av. 250 yilda mahalliy yunon zodogoni Androgor salavkiylar davlatidan mustaqil bo'lib olgandan so'ng mamlakat mil.av. 247 yili shimoldan kelgan ko'chmanchi dax (dai) yoki dai tomonidan bosib olinib, arshakiylar sulolasi tarkib topadi. Arxeolog olimi L.M. Levina Arshak boshchiligidagi dax (dai) qabilalari migratsiyasini Sirdaryo deltalaridan birida rivojlangan Chirikrabort madaniyat qurg'oqchilik tufayli inqirozi uchrashi natijasi bilan bog'laydi. Mil. av. II asrlarda Parfiya davlatining qudrati yanada kuchayib, mamlakat chegaralari Suriyaga qadar yerlarga kengayib yirik imperiyalardan biriga aylanadi. Bu davrda Marg'iyona ham bosib olinib, Parfiya tarkibiga kiritiladi. III asrning birinchi choragida Eronda tobor kuchayib borayotgan sosoniylar Parfiya davlatiga barham berib, Umumiy tavsifi Shimoliy Parfiya va Murg'ob vohalari bosib olinadi.

14-mavzu. Murg'ob vohasi (Marg'iyona) antik davri arxeologiyasi

Marg'iyona O'rta Osiyoning antik davri yirik tarixiy madaniy o'lkalaridan biri bo'lib, Marg'iyona Turkmaniston Respublikasining Murg'ob vohasi hududida joylashgan.

Ma'lumki, mil av. 521 yil Frada boshchiligidagi qo'zg'alon Doro I buyrug'i bilan Baqtriya podshosi Dadarshish tomonidan bostirilgandan so'ng Marg'iyona o'lkasi Baqtriya satrapligi tarkibiga kiritilib, mil.av. II asr o'rtalarida o'lka Parfiya davlati tomonidan bosib olingunga qadar Yunon-Baqtriyasi podsholigi tarkibida bo'lgan. Keyinchalik esa II asrning birinchi choragida Parfiya davlati vorisi sifatida vujudga kelgan sosoniylar davlatining tarkibida rivojlanadi.

O'lkaning Aleksandr Makedonskiy bosqinidan keyingi tarixiga oid qisqacha ma'lumotlar Yunon-rim mualliflarinig asarlari va keyichalik xitoy manbalarida uchraydi.

15-mavzu. Baqtriya antik davr arxeologiyasi

Bu davrda Baqtriya A.Makedonskiy, keyin salavkiylar davlati tarkibidagi satraplikni tashkil

etgan. Mil.avv. III asming o'rtalari yunon zodogonlaridan bo'lgan Diodot salavkiylardan mustaqil bo'lgan Yunon-Baqtriya davlatiga asos solgan. Yevtidem, Demetriy, Yevkratidlar hukmronligida mamlakat hududi Hindistonning shimoli-g'arbga qadar kengayadi. Ayrim ilmiy farazlarga ko'ra, So'g'd hududlari ham ushbu mamlakat tarkibda bo'lgan. Mamlakat markazlashgan monarxiyaga aylanadi. Mil.avv. II asming o'rtalarida (Mitridat I davrida) g'arbda Parfiyaning qudrati kuchayib, Marg'iyona bosib olingan. So'g'd ham taxminan mana shu davrlarda ajralgan bo'lishi mumkin.

16-mavzu. O'rta asrlar Farg'ona arxeologiyasi

Farg'ona qadimgi shaharlarining arxeologik tadqiq eta boshlanishi XIX asming ikkinchi yarmida mashhur sharqshunos va arxeolog N.I. Veselovskiyning 1885 yilda Farg'onaga tashrifi bilan bog'liq. Uning safari Rossiya imperatorligi arxeologiya komissiyasi topshirig'iga binoan amalga oshirilgan va bunga mahalliy aholining Eski Axsi (Axsikat) shahar xarobasidan topilgan materiallar yuzasida murojaati sabab bo'lgan. 1930 yillarning boshida esa Farg'ona arxeolog V.A. Latinin tomonidan o'rganilgan. Ushbu olim Farg'ona vodiysining shimoliy-sharqiy va janubiy-g'arbiy tumanlarida bir necha razvedka va qisman qazish olib borganidan so'ng ilk marta qadimgi Farg'ona madaniyatini davriylashtirish yuzasidan fikrlar bildirgan. Bunda uning irrigasiya tizimi rivoji bo'yicha olib borgan ilmiy kuzatishlari katta ahamiyat kasb etadi. 30-yillarning oxirida Katta, Shimoliy va Janubiy Farg'ona kanallarining qazilishi natijasida ularning yo'nalishida M.Ye.Masson boshchiligidagi arxeologlarning katta guruhi ish olib borgan. Natijada, ko'p miqdordagi aholi qarorgohlarining qoldiqlari aniqlangan. Ularni tadqiq etish orqali madaniyatlar almashinuvi, aholi manzilgohlarining vujudga kelishi, davomiyligi va ayrim hududlarning bo'shab qolishi, ya'ni so'nishi yuzasidan qator ilmiy xulosalarni ilgari surilgan. Xususan, M.Ye. Masson Eski Axsi (Axsikat) yodgorligini o'rganishi natijasida, bu yerda 2000 yil avval yirik shahar markazi mavjud bo'lgan, degan fikrni qayd etadi.

17-mavzu. Ustrushona hududi o'rta asrlar arxeologiyasi

Ustrushona atamasi dastlab xitoy manbalarida: Suduyshana, Shuaydushana, Sudushina, Szebutseyuyna, Sharqiy Sao, Sudulishina, Sao; arab, fors manbalarida: Surushona, Sutrushona, Osrushona, Surushna, Oshrusena, Ustrushna, Ustrushane, Ushrusona, Istarafshan tarzida uchraydi. Tarix fanida mazkur atamalarning eng makbuli sifatida Ustrushona nomi qabul qilingan.

Ustrushona mamlakatining ajralmas bir bo'lagi hisoblanuvchi Jizzax vohasi o'zida shahar madaniyatini ikki ming yillik tarixni jamlagan bo'lib, boshqa madaniy o'lkalarda bo'lgani kabi bu hududda ham dastlab qishloq makonlari keyinchalik esa, shaharlar vujudga kela boshlaydi. Jizzax vohasida qishloq makonlari ko'plab topilgan bo'lib, ularning tadqiqoti va topilmalar tahlilida o'zgacha va qiziqarli ma'lumotlarga duch kelamiz.

18-mavzu. Xorazm o'rta asrlar arxeologiyasi

Afrig'iylar boshqaruvi ilk o'rta asrda 305-yildan 995-yilgacha hukm surgan. Bu sulola vakillari shaharsozlik, hunarmandchilik va savdo madaniyatining o'sishini rag'batlantirdi. 305 yilda xorazmshoh Afrig' o'z qarorgohini Kat shahriga ko'chiradi. Kat qayta tiklanib, Al-Fir qal'asi ichida shoh o'ziga yangi saroy qurdiradi. Xuddi shu vaqtdan boshlab Xorazmning Afrig'iy shohlari betiga shoh va orqasiga suvoriy tasvirlari tushirilgan kumush tangalar zarb etib, mamlakatning ichki va tashqi savdo munosabatlarida mustaqil bo'lib oladilar. Bu davrga oid Xorazm tangalari Shimoliy Kavkaz (Kislovodsk) va Markaziy Osiyo hududlarida ma'lum. Aksincha, voha shimolida Kerdarda sosoniy shahonshohlar tangalari (Peroz,

	Valash, Kavad va Xosrov I) topilgan. Afrig'iylar davri urbanistik madaniyatining shakllanish jarayoni Burgutqal'a, O'yqal'a, Qumbosganqal'a va Teshikqal'a qal'alari atrofida joylashgan qasrlarda ancha seziladi. 19-mavzu. Buxoro o'rta asrlar arxeologiyasi Buxoro sharqning mashhur qadimgi shaharlaridan biridir. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Buxoroga eramizdan avvalgi I ming yillik o'rtalarida asos solingan. Uning nomi ilk o'rta asr Xitoy manbalarida turlicha – An, Ansi, Ango, Buxo, Buku, Buxe, Buxaer, Buxala, Buxuala, Fuxo, Puxuala kabi nomlar bilan atalgan. Bu atamalardan avvalgi uchta Buxoroning xitoycha nomlari bo'lsa, keyingilari «Buxoro» suzining xitoy tilidagi talaffuzidair. O'rta asr arab manbalarida esa Buxoro, Numijkat, Navmichkat, Bumichkat, (yangi Qo'rg'on) Al – Madina as – sufriya (mis shahar) Madinat at tujor (Savdogarlar shahri), Fohira (Faxr-li shahar) kabi nomlar bilan tilga olingan. Vuxoro atamasi sanksretcha «buxoro» so'zining turk mugulcha shakli «buxor» (ibodatxonadan) kelib chikgan deb taxmin kilingan. Keyingi tadqiqotlarda bu atama so'g'dcha «bag'» (tangri) xamda «oro» (jamol) so'zlaridan iborat bo'lib «tangri jamoli» degan ma'noni anglatadi, degan fikr ilgari surilgan. 20-mavzu. Markaziy So'g'd o'rta asrlar arxeologiyasi Zarafshon va Qashqadaryo vohasi, xususan So'g'd diyori nafaqat Vatanimiz, balki O'rta Osiyo miqyosida qadimgi madaniyat maskanlaridan biri sanaladi. Voha kishilik tarixi taraqqiyoti turli rivojlanish bosqichlariga oid tarixiy, madaniy yodgorliklarga nihoyatda boydir. Zarafshon va Qashqadaryo vohasi tarixiy madaniy yodgorliklarga boyligi mazkur hududda amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida etirof etilgan. Qadimgi Panjikent shahrining xarobalari Samarqanddan 60 km sharqda joylashgan bo'lib, uning umumiy maydoni 13,5 gektardan iborat, to'rt qism: ark, shahriston, robod va qabriston (nekropol)dan iborat. Qadimgi Yodgorlik arki sharqiy tomonda joylashgan bo'lib, shahristondan alohida ajralib turadi. Panjikent yodgorligida dastlabki arxeologik tadqiqotlar 1946 yildan boshlab A. Yu. Yakubovskiy rahbarligida olib borilgan. Shuningdek, A. I. Terenokhin, B. Ya. Stavitskiy, A. M. Belenitskiy, I. B. Bentovich, O. G. Bolshakov, B. I. Marshak, V. L. Voronina, A. Isakov, R. I. Raspopova va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida shaharning tarixiy topografiyasi, qurilish me'morchiligi, mudofaasi, turar joylari, hunarmandchiligi va diniy hayoti bilan bog'liq bo'lgan masalalar yoritilgan.
--	--

III. Amaliy (yoki seminar yoki laboratoriya) mashg'ulotlar bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar.

Seminar mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

I QISM

1	O'rta Osiyo arxeologiya fanining shakllanishi
2	Arxeologiya fanida davrlashtirish va manbalarni sanalarini aniqlash usullari
3	O'rta Osiyo arxeologiyasi maktabining shakllanishi
4	O'rta Osiyo paleolit davri asosiy muammolari
5	O'rta Osiyo va Qozog'iston ilk paleoliti
6	Zarafshon vohasi o'rta paleolit davri arxeologiyasi
7	Zarafshon vohasi o'rta paleolit davri arxeologiyasi
8	Toshkent vohasi va Janudiy O'zbekiston hududi o'rta paleolit davri arxeologiyasi
9	Toshkent vohasi va Janudiy O'zbekiston hududi o'rta paleolit davri arxeologiyasi
10	Tojikiston o'rta paleolit davri yodgorliklari
11	O'zbekiston so'nggi paleolit davri arxeologiyasi
12	O'zbekiston so'nggi paleolit davri arxeologiyasi
13	O'rta Osiyo va Qozog'iston so'nggi paleoliti

14	O'zbekiston xududi toshga ishlov berish ustaxonalari
Amaliy mashg'ulot	
1	SamDU tarx fakulteti "Arxeologiya muzeyi" fondidan paleolit davri eksponatlari bilan tanishish.
2	Samarqand hududidagi paleolit davri makonlari bilan bevosita tanishish

II QISM

1	Mezolit davri umumiy tavsifi
2	Mezolit davri tarixshunosligi
3	Sharqiy Kaspiybo'yi mezoliti.
4	Qo'shilish madaniyati.
5	Obishir madaniyati.
6	Machay g'or-makoni
7	Mezolit davri qoyatosh suratlari
8	Tojikiston mezolit davri arxeologiyasi
9	Turkmaniston hududi mezoliti
10	Janubiy Qozog'ston hududlari mezoliti
11	Neolit davri umumiy tavsifi.
12	Neolit davri tarixshunosligi
13	Joytun madaniyati va uning bosqichlari.
14	Kaltaminor madaniyati va uning bosqichlari
15	Hisor madaniyati
16	Sazog'on madaniyati
17	Neolit davri jamoalarining iqtisodiy va madaniy aloqalari
18	Mezolit va neolit davri toshga ishlov berish ustaxonalari
Amaliy mashg'ulot	
1	SamDU tarix fakulteti "Arxeologiya muzeyi" fondidagi mezolit va neolit davrlariga tegishli bo'lgan eksponatlar bilan tanishish
2	Samarqand hududidagi mezolit va neolit davri makonlari bilan tanishish

III QISM

1	Eneolit davri umumiy tavsifi va tarixshunosligi
2	Janubiy Turkmaniston eneolit davri yodgorliklari
3	Murg'ob vohsi eneolit davri yodgorliklari
4	Yuqori Zarafshon vohasi Sarazm madaniyati
5	Bronza davriga umumiy tavsif, tarixshunosligi va moddiy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari
6	Janubiy Turkmaniston bronza davri madaniyatlari
7	Janubiy Turkmaniston bronza davri madaniyatlari
8	Marg'iyona bronza davri madaniyatlari
9	Sopolli bronza davri madaniyati
10	Baqtriya-Marg'iyona bronza davri madaniyatlari
11	Zarafshon vohasi bronza davri madaniyatlari
12	Andronova tipidagi Bronza davri madaniyatlari
13	Suvyorgan va Tozabog'yob madaniyatlari

14	Chust va Qayroqqum madaniyatlari
15	Vaxsh va Bishkent madaniyatlari
16	Orolbo'yi chorvadorlari madaniyatlari
17	Toshkent vohasi bronza davri madaniyatlari
18	Ko'chmanchi chorvadorlar bronza davri madaniyatlari
Amaliy mashg'ulot	
1	SamDU tarix fakulteti "Arxeologiya muzeyi" fondidagi eneolit va bronza davrlariga tegishli bo'lgan eksponatlar bilan tanishish
2	Samarqand hududidagi eneolit va bronza davri makonlari bilan tanishish

IV QISM

1	Parfiya temir davri arxeologiyasi
2	Baqtriya temir davri arxeologiyasi
3	O'zbekistonning shimoliy hududlari ilk temir davri arxeologiyasi
4	O'zbekistonning sharqiy hududlari ilk temir davri arxeologiyasi
5	Ilk temir davri Xorazm moddiy madaniyati
6	Antik davr Xorazm moddiy madaniyati
7	So'g'd hududi ilk temir davri madaniyati
8	So'g'd hududi antic davr madaniyati
9	Antik davr Toshkent shahri va unga yondosh hududlarning arxeologiyasi
10	Shimoliy Parfiya antic davr arxeologiyasi
11	Murg'ob vohasi (Marg'iyona) antic davr arxeologiyasi
12	Baqtriyaning antik davr arxeologiyasi
13	Baqtriyaning antik davr arxeologiyasi
14	O'rta asrlar Farg'ona arxeologiyasi
15	Ustrushona hududi o'rta asrlar arxeologiyasi
16	Xorazm vohasi o'rta asrlar arxeologiyasi
17	Buxoro ilk o'rta asrlar arxeologiyasi
18	Buxoroning o'rta asrlar arxeologiyasi
19	Markaziy So'g'dning o'rta asrlar arxeologiyasi
20	Janubiy So'g'dning o'rta asrlar arxeologiyasi
Amaliy mashg'ulot	
1	SamDU tarix fakulteti "Arxeologiya muzeyi" fondidagi temir va o'rta asrlar davrlariga tegishli bo'lgan eksponatlar bilan tanishish
2	Samarqand hududidagi temir va o'rta asrlar davri makonlari bilan tanishish

IV. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular

I QISM. "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlari bo'yicha mustaqil ishlarning kalendar tematik rejasi (90 soat)

№	Mustaqil ta'lim mavzulari
1.	O'zbekiston ilk paleolit yodgorliklari.
2.	Qozog'iston ilk paleolit davri arxeologiyasi.
3.	Turkmaniston va Qirg'iziston ilk paleolit davri yodgorliklari.
4.	Turkmaniston o'rta paleolit davri yodgorliklari
5.	Tojikiston hududidagi o'rta paleolit davri oid yodgorliklari.

6.	Qirg'iziston va Qozog'iston mustyer davri yodgorliklari.
7.	Teshik-tosh g'or makoni va unga yondosh hududdagi arxeologik yodgorliklar.
8.	Angillak g'or makoni.
9.	Omonqo'ton g'or makoni.
10.	Qo'tirbuloq yodgorligi.
11.	Zirabuloq yodgorligi.
12.	Qarnab paleolit davri topilmajoyi.
13.	Toshkent voxasi o'rta paleolit davri yodgorliklari. Bo'zsuv I, Ko'lbuloq yodgorligi o'rta paleolit davri materiallari, Ko'prik-Boshi, Toshsoy, Poltov yodgorliklari.
14.	O'rta paleolit davridan so'nggi paleolit davriga o'tish: Obiraxmat g'or makoni.
15.	Farg'ona vodiysi mustye yodgorliklari.
16.	Ko'lbuloq yodgorligining so'nggi paleolit davri materiallari.
17.	Angren so'nggi paleolit davri yodgorligi.
18.	Yangiobod I topilmajoyi va To'daxotin makoni.
19.	Farg'ona vodiysi so'nggi paleolit davri yodgorliklari.
20.	Samarqand makoni.
21.	Jom va Bulung'ur topilmasi materiallari.
22.	Jizzax vohasi so'nggi paleolit davri yodgorliklari.
23.	Uchtut ustaxonasi o'rta paleolit davri kompleksi.
24.	Uchtut ustaxonasining so'nggi paleolit davri kompleksi.
25.	Uchtut ustaxonasining neolit davri kompleksi
26.	Vaush va Ijont ustaxonalari.
27.	Yesen 2 ustaxonasi.
28.	Ko'kayoz (1- 8) ustaxonalari.
29.	Markaziy Osiyo toshga ishlov berish ustaxonalarining tasnifi.
30.	Jizzax vohasi so'nggi paleolit davri yodgorliklari.

II QISM. "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlari bo'yicha mustaqil ishlarning kalendar tematik rejasi (80 soat)

№	Mustaqil ta'lim mavzulari
31.	Mezolit davri umumiy tavsifi
32.	Sharqiy Kaspiybo'yi mezoliti.
33.	Qo'shilish madaniyati.
34.	Obishir madaniyati.
35.	Machay g'or-makoni.
36.	Tojikiston mezolit davri arxeologiyasi
37.	Mezolit davri qoyatosh suratlar
38.	Neolit davri umumiy tavsifi.
39.	Ibtidoiy jamiyatda dastlabki ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tish o'choqlari masalasi va ular tarixshunosligi
40.	Joytun madaniyati va uning bosqichlari.
41.	Jabal madaniyati.
42.	Kaltaminor madaniyati va uning bosqichlari
43.	Kaltaminor madaniyati va uning bosqichlari
44.	Hisor madaniyati
45.	Sazog'on madaniyati
46.	Sazog'on madaniyati
47.	Neolit davri jamoalarining iqtisodiy va madaniy aloqalari
48.	Mezolit davri tarixshunosligi

49.	Neolit davri tarixshunosligi
50.	Mezolit va neolit yangi tadqiqotlarda

III QISM. "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlari bo'yicha mustaqil ishlarning kalendar tematik rejasi (108 soat)

№	Mustaqil ta'lim mavzulari
51.	Eneolit davri umumiy tavsifi va tarixshunosligi
52.	Janubiy Turkmaniston eneoliti
53.	Nomozgoh yodgorligi
54.	Janubiy Turkmaniston eneolit davri jamaolari xo'jaligi, urf-odat va marosimlari
55.	Zarafshon vohasi eneolit davri yodgorliklari
56.	Sarazm madaniyatining shakllanishi va uning bosqichlari
57.	Sarazm I, II davri uy-joy imoratlari va manzilgoh taraqqiyoti
58.	Sarazm yodgorligi sopol hunarmandchiligi va xo'jaligi
59.	Sarazm yodgorligi diniy e'tiqodi, urf-odat va marosimlari
60.	Bronza davri umumiy tavsifi va tarixshunosligi
61.	Janubiy Turkmaniston bronza davri yodgorliklari
62.	Nomozgoh bronza davri yodgorligi
63.	Marg'iyona bronza davri yodgorliklari
64.	Oltintepa madaniyati
65.	Sumbar madaniyati
66.	Murg'ob madaniyati
67.	Baqtriya bronza davri madaniyatlari
68.	Sopolli madaniyatining shakllanishi, bosqichlari va xronologiyasi
69.	Sopollitepa yodgorligi
70.	Jarqo'ton yodgorligi
71.	Sopolli madaniyatining kulochilik hunarmandchiligi
72.	Sopolli madaniyatining Sopolli bosqichi
73.	Sopolli madaniyatining Jarqo'ton bosqichi
74.	Sopolli madaniyatining Ko'zali bosqichi
75.	Sopolli madaniyatining Mo'lali bosqichi
76.	Sopolli madaniyatining Bo'ston bosqichi
77.	Baqtriya-Marg'iyona moddiy madaniyati
78.	A.A.Asqarov
79.	N.A.Avanesova
80.	V.I.Sarianidi

IV QISM. "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlari bo'yicha mustaqil ishlarning kalendar tematik rejasi (98 soat)

№	Mustaqil ta'lim mavzulari (MT)
1.	Parfiya, Baqtriya temir davri arxeologiyasi
2.	O'zbekistonning shimoli-sharqiy hududlarining ilk temir davri arxeologiyasi.
3.	Antik davr Xorazm moddiy madaniyati.
4.	Sug'd hududi temir va antik davr yodgorliklari.
5.	Antik davr Toshkent shahri va unga yondosh hududlarning arxeologik jihatdan o'rganilishi.
6.	Janubiy Turkmanistonning antik davri arxeologiyasi.
7.	Baqtriyaning antik davri arxeologiyasi.
8.	O'rta asrlar Farg'ona arxeologiyasi.
9.	Usturshona hududi o'rta asrlar arxeologiyasi.
10.	Xorazm vohasi o'rta asrlar arxeologiyasi.
11.	Buxoroning ilk o'rta asrlar shahar madaniyati.
12.	Markaziy Sug'dning ilk o'rta asrlar yodgorliklari.

13.	Shaharsozlik arxeologik madaniyatlari
14.	Temir, antik va o'rta asrlar arxeologiyasi yangi tadqiqotlarda
15.	Temir, antik va o'rta asrlar davri yodgorliklarining xo'jalik va madaniy aloqalari.

“O'rta Osiyo arxeologiyasi” fani bo'yicha mustaqil ta'lim mavzulari uning mazmunini yoritish maqsadida tanlangan va talabada shu haqida bilim ko'nikmasini shakllantirish nazarda tutilgan. O'rta Osiyo hududida mavjud bo'lgan paleolit davridan boshlab to ilk o'rta asrlargacha mavjud bo'lgan arxeologik yodgorliklar, manbalar, arxeologik madaniyatlarning shakllanish jarayonlari, ularni arxeologik jihatdan o'rganilishi, hozirgi kundagi taraqqiyot jarayonidagi o'rni va ahamiyati, turizm sohasidagi o'rni, erishilgan yutuqlar va muammolar haqida batafsil ma'lumot berishadi. Jumladan, O'rta Osiyo miqiyosida tosh asri, eneolit-bronza, antic, o'rta asr arxeologiyasi, shuningdek, bu tarixiy davrlar jamolarining moddiy madaniyati haqida bilim, ko'nikmasi shakllantiriladi. Bunda dastlab tashkil etilgan arxeologik ekspeditsiyalarning faoliyati muhim. Jumladan, IOTAKE-Janubiy Turkmaniston hududida dastlabki arxeologik tadqiqotlarni olib borgan ekspeditsiya hisoblanib, bunda avval M.Y.Masson rahbarligida arxeologik obyektlarni o'rgangan ekspeditsiya bo'lsa, keyingi yillarda aniqrog'i o'tgan asr 50-yillar oxiridan V.M.Masson rahbarligida keng ko'lamda arxeologik qazuv ishlari amalga oshirilgan, tosh davri yodgorliklari o'rganilgan. Ushbu mavzu haqida keyingi tadqiqotlar olib borgan ekspeditsiya faoliyati ham keng ma'lumotlar berib, qo'lga kiritilgan arxeologik manbalar, jamoalar moddiy madaniyati bo'yicha o'quvchilar bilim ko'nikmasiga ega bo'ladi. Shu mazmunda MT da nazarda tutilgan mavzular haqida talabalar ish olib borishadi. Barcha keltirilgan mavzularni har biri to'g'risida talabalar qay tarzda o'zlashtirish, bilim ko'nikmasiga ega bo'lish mexanizmi fanning sillabusida ochib beriladi.

3.	V. Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetensiyalar) Fanni o'zlashtirish natijasida talaba: - Mamlakat tarixida kechgan asosiy tarixiy voqeliklar, jarayonlar, hukmron sulolalar to'g'risida tegishli <i>tasavvur va bilimga ega bo'lishi</i>; - tarixiy voqea va hodisalar natijalarini qiyosiy taqqoslash orqali ulardan xulosalar chiqarish <i>ko'nikmalariga ega bo'lishi</i>; - tarixiy voqealar va hodisalarga nisbatan o'z nuqtai nazariga, mustaqil fikriga va munosabat bildirga olish <i>malakasiga ega bo'lishi kerak</i>.
4.	VI. Ta'lim texnologiyalari va metodlari: - Talabalarining tarixiy fanlarni o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or usullari foydalanish, yangi informatsion - pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar, virtual stendlar, jadvallardan foydalaniladi. - Dasturda berilgan mavzular ma'ruza, seminar shaklida olib boriladi. Shuningdek, fanning dolzarb masalalari mustaqil ish sifatida talabalarga o'zlashtirish uchun beriladi. Fan zamonaviy pedagogik texnologiyaning «bumerang», «aqliy hujum» singari uslublari orqali darslar olib boriladi. - Mazkur fanni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash nazarda tutilgan: - Zamonaviy interfaol metodlari, Bingo, blis, ajurali arra, nilufar guli, menyu, algoritim, munozara, o'z-o'zini nazorat. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Bumerang”, “Rezyume”, “Blis-o'yin”, FSMU, “Agar men...”, “Muammo”, 3x4, “Loyiha”, “Labirint”, “Charxpalak”, 3 ta B, “Qora quti”, “Insert”, “Burchaklar”, “5-si ortiqcha”, “Kalit so'zlar”, “Skrebey”, “Sinkveyn” (Internet resurslari, slaydlar), ko'rgazmali vositalar (xaritalar, jadvalar,

	sxemalar va bosh.) pedagogik texnologiyalarini kullash nazarda tutiladi.
5.	VII. Kreditni olish uchun talablar: Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'liq o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish, o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish va joriy, oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa topshiriqlarni bajarish, yakuniy nazorat ishini topshirish
6.	Asosiy adabiyotlar: 1. Djurakulova D.M O'rta Osiyo arxeologiyasi. Darslik. Samarqand 2022 2. N.O'.Xolmatov O'rta Osiyo arxeologiyasi: tosh, eneolit va bronza davri. Darslik (1-qism). Samarqand 2021 3. N.O'. Xolmatov O'rta Osiyo arxeologiyasi: tosh asri. O'quv qo'llanma. Samarqand 2020 4. Ergashev O. Ўрта Осиё археологияси. О'quv qo'llanma. Samarqand: 2021 5. Эгамбердиева. Археология. Darslik. Toshkent. 2011 6. Аванесова Н. Археология Средней Азии: энеолит и бронзовый век. Darslik. 2020 Qo'shimcha adabiyotlar: 1. Мирзиёев СҲ. М. Еркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо етамиз. Тошкент: "Ўзбекистон" 2017. 2. Аскарлов А. А., Ширинов Т. СҲ. Ранная городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Самарканд, 1993. 3. Аванесова Н. А. Эпоха бронзы Средней Азии. СҲ.И. Учебное пособие. Самарканд. Изд. СамГУ. 1988. Пдф 4. Джуракулов М. Д. Аванесова Н. А. Историография эпохи бронзы Средней Азии. Учебное пособие. Самарканд: Изд. СамГУ. 1983. пдф. 5. Рындина Н., Дегтярева А. Енеолит И бронзовый век. Учебное пособие. М. 2002. Джву 6. Аскарлов А. Абдуллаев Б. Джаркутон. Ташкент, 1983 7. Аванесова Н.А. Культура постушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР. Ташкент, 1991. 8. Аскарлов А. Сополлитепа. Ташкент, 1973 9. Сарияниди В.И. Древности страны Маргуш. Ашхабад, 1990. 10. Сарияниди В.И. Гонуртепа. Москва, 2007. 11. Виноградова Н.М. Памятники Кангурттута в юго-западном Таджикистана (эпохи неолита и бронзового века). Москва 2008. Axborot manbalari (saytlar): 1. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi xukumat portali. 2. www.search.uz/eng. 3. www.Tashkent.ORG/uzland 4. www.uzbekworld.com.
7.	Fan dasturi Samarqand davlat universiteti O'quv-uslubiy kengashining 2024-yil 30 avgustdagi 1- son bayonnomasi bilan ma'qullangan.
8.	Fan/modul uchun mas'ullar: N.U.Xolmatov – SamDU, "Arxeologiya" kafedrasi professori R.U.Karimov – SamDU, "Arxeologiya" kafedrasi assistenti.
9.	Taqrizchilar: N.O'.Xolmatov – Arxeologiya kafedrasi professori (ichki) X.Xoshimov – Madaniy meros agentligi Yahyo G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti katta ilmiy xodimi (tashqi)

Universitetning 2024-yil 16- avgustdagi 301-ij buyrug'i asosida Fan dasturlari va mustaqil ta'lim topshiriqlarini ishlab chiqishga ma'sul ishchi guruhi:

Rais:

Ekspert guruhi a'zolari:

prof. N.O'.Xolmatov
dots. O.T.Ergashev

Kafedra mudiri:

Kengash raisi:

O'quv ishlari bo'yicha I-prorektor:

dots. O.T.Ergashev

prof. D.M.Djuraqulova

prof. A.S.Soleyev.



Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti
Arxeologiya yo'nalishi talabarlari uchun tuzilgan "O'rta Osiyo arxeologiyasi"
fanining fan sillabusiga

TAQRIZ

Biz mustaqillikka erishganimizdan keyin ming yillik tarixga ega bo'lgan shaharlarimiz, ularning jahon tamadduni tarixida tutgan o'rni, boy ilmiy merosimizni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Har bir xalqning kimligini bilish uchun uning tarixini, madaniyatini, tom ma'noda bosib o'tgan yo'lini bilishimiz kerak. Shunday ekan, o'zbek xalqi o'zining 3000 yillik tarixi davrida ko'plab o'zgarishlarga duch keldi. Shu nuqtayi nazardan olganda, tarixning haqiqiy yuzini ochib beradigan, birlamchi manbani bera oladigan fan albatta, arxeologiya fani hisoblanadi.

Arxeologiya fani tarixni o'rganishda asosiy fanlar qatorida bo'lib, eng ishonchli manbalarni bera oladi. Har bir tarixchi bu fanning tub mohiyatini anglay olishi, uning sir-sinoatlarini bilishi lozim. Ayniqsa, ibtidoiy jamoa tarixi, qadimgi dunyo tarixi va o'rta asrlar tarixini haqiqiy yuzni ochib berishda arxeologiya fani yutuqlariga murojaat qilishimiz lozim hisoblanadi. Lekin, bu fanning asl mohiyatini tushunib yetmasdan, uning maqsad va vazifasini anglay olmasdan, oldimizagi muammoning yechimini topish ancha mushkul ish hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatida muhim o'ziga xos o'miga ega bo'la boshladi. Bu shubhasiz, davlatchiligimizning yangi pog'onaga chiqqanligidan dalolat beradi. Mana shu jihatlarni inobatga olgan holda, "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fani majburiy fan sifatida oliy o'quv yurtlarining arxeologiya yo'nalishi talabalariga o'tilishi kerak bo'lgan fanlardan hisoblanadi. Bu fan O'rta Osiyo arxeologiyasining tosh davri, metall davri va o'rta asrlar davri bo'yicha fundamental ma'lumotlarni bera oladi.

O'quv dasturlari va fan sillabuslari ta'lim tizimidagi har bir o'quv fanining mazmuni va o'tilish tartibini, talabalar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim hamda ko'nikmalar hajmini belgilab beradigan, rasmiy pedagogik hujjat hisoblanadi. O'quv dasturi va fan sillabusi tegishli vazirliklar qoshidagi ilmiy metodik kengashlar yoki tegishli oliy ta'lim muassasalari kengashlari tomonidan tasdiqlanadi. O'quv

fanining maqsad va vazifalarini belgilab berish O'quv dasturi va fan sillabusini muhim belgisi hisoblanadi. Chunki, ayni shu narsa yaratiladigan o'quv darsligi muallifiga muayyan nuqtayi nazarni tanlash, o'qituvchiga esa pedagogik mo'ljalni to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Ta'lim amaliyotida O'quv dasturi va fan sillabusi yaratishning konsentrik (markazlashgan) hamda tizimli usullari bor. Konsentrik yo'l bilan tuzilgan O'quv dasturi va fan sillabusida ta'limning mazmuni yoki o'quv materiallari o'qitishning keyingi bosqichida yuksakroq darajada takrorlanishi ko'zda tutiladi. Tizimli usuldagi O'quv dasturi va fan sillabuslarida esa o'quv materiallari fan mantig'iga muvofiq soddadan murakkabga qarab ketma-ket joylashtiriladi.

Ta'limning O'quv dasturi va fan sillabusi tomonidan belgilangan mazmuni darslik, o'quv qo'llanmalar, ko'rgazmali qurol va metodik tavsiyalarda to'la namoyon bo'ladi.

Mazkur fan Sillabusi "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fani bo'yicha yaratilgan bo'lib, unga mazkur yo'nalish xususiyatlarini hisobga olgan holda ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlari uchun mavzular va ularni bayon etish uchun zarur ko'rsatma va tavsiyalar keltirilgan. Shuningdek, mustaqil ta'lim shakllari va mavzulari, fanni o'qitish natijalari, ta'lim texnologiyalari va metodlari hamda asosiy va qo'shimcha adabiyotlar batafsil bayon etilgan.

Fan Sillabusida "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fanining mazmuni, talabalar bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yilgan talablar bo'lajak arxeolog va arxeologiya fani o'qituvchisi kelgusidagi kasb faoliyati uchun mos keladigan nazariy tushunchalarni o'z ichiga qamrab olgan.

"O'rta Osiyo arxeologiyasi" fanining fan Sillabusi mazmuni va tuzilishi jihatidan o'quv dasturlari va fan Sillabuslariga qo'yiladigan barcha talablarga javob beradi deb hisoblayman va uni mazkur ta'lim yo'nalishi talabalari uchun ta'lim jarayonida foydalanish uchun tavsiya etaman.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti
Arxeologiya kafedrası:

Tarix fanlari doktori, professor



N.O'Xolmatov

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti
Arxeologiya yo'nalishi talabarlari uchun tuzilgan "O'rta Osiyo arxeologiyasi"
fanining fan Sillabusiga

TAQRIZ

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatida muhim o'ziga xos o'miga ega bo'la boshladi. Bu shubhasiz, davlatchiligimizning yangi pog'onaga chiqqanligidan dalolat beradi. Mana shu jihatlarni inobatga olgan holda, "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fani tanlov fan sifatida oliy o'quv yurtlarining tarix yo'nalishi talabalariga o'tilishi kerak bo'lgan fanlardan hisoblanadi. Bu fan arxeologiya fanini endi o'rganayotgan talabalar, bu fanga qiziquvchilar uchun fundamental ma'lumotlarni bera oladi.

Biz mustaqillikka erishganimizdan keyin ming yillik tarixga ega bo'lgan shaharlarimiz ularning jahon tamadduni tarixida tutgan o'rni, boy ilmiy merosimizni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Har bir xalqning kimligini bilish uchun uning tarixini, madaniyatini, tom ma'noda bosib o'tgan yo'lini bilishimiz kerak. Shunday ekan, o'zbek xalqi o'zining 3000 yillik tarixi davrida ko'plab o'zgarishlarga duch keldi. Shu nuqtayi nazardan olganda, tarixning haqiqiy yuzini ochib beradigan, birlamchi manbani bera oladigan fan albatta, arxeologiya fani hisoblanadi.

Arxeologiya fani tarixni o'rganishda asosiy fanlar qatorida bo'lib, eng ishonchli manbalarni bera oladi. Har bir tarixchi bu fanning tub mohiyatini anglay olishi, uning sir-sinoatlarini bilishi lozim. Ayniqsa, ibtidoiy jamoa tarixi, qadimgi dunyo tarixi va o'rta asrlar tarixini haqiqiy yuzni ochib berishda arxeologiya fani yutuqlariga murojaat qilishimiz lozim hisoblanadi. Lekin, bu fanning asl mohiyatini tushunib yetmasdan, uning maqsad va vazifasini anglay olmasdan, oldimizagi muammoning yechimini topish ancha mushkul ish hisoblanadi.

O'quv dasturlari va fan sillabuslari ta'lim tizimidagi har bir o'quv fanining mazmuni va o'tilish tartibini, talabalar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim hamda ko'nikmalar hajmini belgilab beradigan, rasmiy pedagogik hujjat hisoblanadi. O'quv dasturi va fan sillabusi tegishli vazirliklar qoshidagi ilmiy metodik kengashlar yoki tegishli oliy ta'lim muassasalari kengashlari tomonidan tasdiqlanadi. O'quv

fanining maqsad va vazifalarini belgilab berish O'quv dasturi va fan sillabusining muhim belgisi hisoblanadi. Chunki, ayni shu narsa yaratiladigan o'quv darsligi muallifiga muayyan nuqtayi nazarni tanlash, o'qituvchiga esa pedagogik mo'ljalni to'g'ri belgilash imkonini beradi.

Ta'lim amaliyotida O'quv dasturi va fan sillabusi yaratishning konsentrik (markazlashgan) hamda tizimli usullari bor. Konsentrik yo'l bilan tuzilgan O'quv dasturi va fan sillabusida ta'limning mazmuni yoki o'quv materiallari o'qitishning keyingi bosqichida yuksakroq darajada takrorlanishi ko'zda tutiladi. Tizimli usuldagi O'quv dasturi va fan sillabuslarida esa o'quv materiallari fan mantig'iga muvofiq soddadan murakkabga qarab ketma-ket joylashtiriladi.

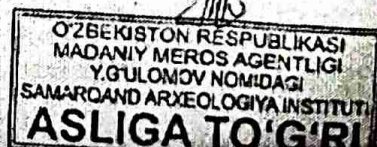
Ta'limning O'quv dasturi va fan sillabusi tomonidan belgilangan mazmuni darslik, o'quv qo'llanmalar, ko'rgazmali qurol va metodik tavsiyalarda to'la namoyon bo'ladi.

Mazkur fan Sillabusi "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fani bo'yicha yaratilgan bo'lib, unga mazkur yo'nalish xususiyatlarini hisobga olgan holda ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlari uchun mavzular va ularni bayon etish uchun zarur ko'rsatma va tavsiyalar keltirilgan. Shuningdek, mustaqil ta'lim shakllari va mavzulari, fanni o'qitish natijalari, ta'lim texnologiyalari va metodlari hamda asosiy va qo'shimcha adabiyotlar batafsil bayon etilgan.

Fan Sillabusida "O'rta Osiyo arxeologiyasi" fanining mazmuni, talabalar bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yilgan talablar, bo'lajak O'rta Osiyo arxeologiyasi fani o'qituvchisining kelgusidagi kasb faoliyati uchun mos keladigan amaliy va nazariy tushunchalarni o'z ichiga qamrab oladi.

"O'rta Osiyo arxeologiyasi" fanining fan Sillabusi mazmuni va tuzilishi jihatidan o'quv dasturlari va fan Sillabuslariga qo'yiladigan barcha talablarga javob beradi deb hisoblayman va uni tanlov fan sifatida mazkur ta'lim yo'nalishi talabalari uchun ta'lim jarayonida foydalanish uchun tavsiya etaman.

Madaniy meros agentligi Yahyo G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya
institute KIX: KADRLAR BO'LIMI X.Xoshimov



Handwritten signature